

כמה זמן זה בין השמשות (רבי יהודה ורבי יוסי) – הנה' בין השמשות' מבואר בגמ' (שבת לד, ב) שנמשך ג' רבע' אך באמת זה רק שיטתו של רבי יהודה, אבל רבי יוסי ס"ל שתוך ג' רבעי מיל הוא ודאי יום ורק ככלות הג' רבעי מיל מתחיל הזמן של בין השמשות והוא נמשך כהרף עין (שהוא קרוב לחצי דקה) – ולפי"ז הבין השמשות הוא קצת יותר מג' רבעי מיל. ומבואר בסוגית הגמ' שם בשבת: "הלכה כרבי יהודה לענין שבת והלכה כרבי יוסי לענין תרומה, בשלמא הלכה כרבי יהודה לענין שבת לחומרא, אבל לענין תרומה מאי היא אילימא לטבילה ספקא היא, אלא לאכילת תרומה דלא אכלי כהנים תרומה עד דשלים בין השמשות דרבי יוסי". ומבואר שמחמירים את ב' השיטות, ואדרבה מבואר במשנ"ב בכמה מקומות שלעיקר נקטינן כר' יוסי, ודן להקל בכמה דברים לעשותם גם אחרי שקיעה מכח זה¹. ומאי דן דן הביה"ל (סי' שמב) דן שאי אפשר להקל בשבותים בבין השמשות של מוצי"ש כי עלינו להחמיר כר' יוסי ולדידיה לא מתחיל בה"ש רק ככלות ג' רבעי מיל. (שעה"צ רסא, יח וביה"ל שם ס"ד ד"ה אין).

כמה זמן הוא מיל – נחלקו הראשונים מהו שיעור מיל, י"א 18 דקות, י"א 22.5 דקות, וי"א 24 דקות. והפשטות להלכה שהוא 18 דקות, וממילא יוצא שבין השמשות (ג' רבעי מיל) זה 13.5 דקות, וזהו מה שכותב המשנ"ב (רסא, כג) שבין השמשות זה בערך רבע שעה² [וכבר כתבנו לעיל שיש לצרף את זמן בה"ש של ר' יוסי]. ולכן לפי רבינו תם נהוג לחשב את חשבון ד' מיל כחשבון של 72 דקות. אך באמת יש חידוש המבואר בדברי הביה"ל (תנט, ב ד"ה הוי) שדן להקל לגבי חמץ על השיטות שמיל זה 22.5 (וזה באמת חידוש להקל מכח זה בחמץ שמאידיך יש כאן חשש חמץ), והחזו"א (קכג, א) כתב לחלוק שאין להקל עפ"י (משנ"ב ס"ק כג ושעה"צ אות כ-כא), ויעו"ש במשנ"ב (תנט, ט) מש"כ שכלפי שיעור מליחה שהוא שיעור מיל אין להקל בפחות מ-23-24 דקות ע"ש. והגרמ"ק שליט"א (פ"ז מהלי' תרומות ציו"ה אות לה) כותב שמנהיגו לחשוב מיל 18 דקות ושכן הסכים החזו"א. וכ"ה בספר "דעת נוטה" (ח"א תשובה יג) שהעיקר הוא שד' מיל זה 72 דקות.

והנה הנידון הזה הוא גם נפק"מ טובא לגבי עלות השחר אם זה 90 דקות לפני נץ החמה או רק 72 דקות לפני הנץ³ (נפק"מ לכל דיני עלות ולענין אכילה קודם עה"ש בתענית). וכן לגבי סוף זמן ק"ש יש נפק"מ אם נחשב את זמן ק"ש של המג"א מעלות השחר של 90 או 72 (זה נפק"מ בכ"ס דקות), והגרמ"ק בלוח המפורסם שלו לארץ ישראל סתם את חשבון הזמנים שעה"ש הוא 90 דקות קודם הנץ הגם שכאמור לעיקר הדין נקטינן שהוא 18 דקות – וכך היה המנהג בארץ ישראל מימים ימימה⁴, וכבר העירו שגם מי שהפסיד את סוק"ש של המג"א המופיע בלוחות עדיין יקרא תוך 10 דקות לפי החשבון של עה"ש של 72 דקות.

ולגבי מעריב קחזינן שנהוג להמתין לכה"פ 17-18 דקות, וזה כדי לקיים גם את השיטות שמיל זה 22.5 או 24 שאז ג' רבעי מיל יוצא 17-18 דקות, ובעבר היו מגדולי ירושלים בליל שבת להתפלל כרבע שעה אחרי שקיעה (וכדלהלן). אבל באמת לגבי "קריאת שמע" בלא"ה יש להמתין יותר זמן וכפי שכותב המשנ"ב (כאן סק"ה): "ולילה מקרי משנראו ברקיע ג' כוכבים בינונים, אך מפני שאין הכל בקיאי ויבואו לטעות בגדולים [וגדולים בודאי אינן סימן ללילה שכמה פעמים נראין אפילו ביום] החמירו גבי ק"ש דאינו קורא עד שיראו ג' קטנים".

מתי הזמן הנכון למעריב אחרי שקיעה – הנה מלפנים בירושלים עיה"ק, היו נוהגים להתפלל ערבית 18 דקות אחרי השקיעה. וכפי שמעיד הג"ר יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי זצ"ל (ירחון הנאמן גליון לב): "עד הפצת הלוח שלנו, לא היתה שיטה קבועה לחשבון "צאת הכוכבים", בין בנוגע לחשבון רביעי היום לק"ש, בין בנוגע לשליש היום לתפילה, בין בנוגע לזמן אכילת חמץ ושריפת חמץ ועוד. **רבים חשבו צאת הכוכבים בינונים 18-20 דקות**

¹ בעיקר גדר ההלכה בפלוגתייהו דר' יוסי ור' יהודה, ראה בשעה"צ (תצח, לו) וביה"ל (תטו, ג ד"ה נאכל) שמצד שורת הדין קי"ל כר' יוסי, וכע"ז מבואר בשעה"צ (רלג, כא; תקסב, א; תרכג, יא; תרנב, א) וביה"ל (רצט, א סוד"ה משתחשך; תפט, ב ד"ה וכן). וראה בספר בירור הלכה (תנינא יו"ד סי' קצו); קובץ "צהר" (עמ' תשמב ואילך); זמני הלכה למעשה (ח"ב עמ' לו) מש"כ בענין זה. וע"ע באור לציון (ח"ב טו, ב) שיצא לחדש, שיש לאחר את הזמן של מנחה, מאחר שיש לחשב את שעות היום מהנץ עד בה"ש דר' יוסי, שזה ג' רבעי מיל אחרי השקיעה. וע"ע בקובץ שערי ציון (כולל אמרי יושר עמ' 12) ועץ חיים (גליון ג עמ' רמ הע' יא) מש"כ בנוגע לחשבון שעות היום, מכח שיטתיה דר' יוסי. וע"ע באז נדברו (ח"ז עמ' קמד) ובמועדים וזמנים (ב, קנד), בנוגע להדלקת נר חנוכה בשקיעה ראשונה מצד שיטתיה דר' יוסי.

² למעשה שיעור "בין השמשות" (שזה ג' רבעי מיל), יוצא 13.5 דקות (ע"פ חשבון מיל 18 דקות). אולם הג"ר חיים סתהון זצ"ל כותב בספרו "ארץ חיים" (רסא, ב; עפ"ד המנחת כהן ב, ה), שהגם ששיעור בה"ש זה 13.5 דקות, אעפ"כ ראוי לשער זמן בה"ש לערך רבע שעה, מאחר שהטור והב"י (או"ח סי' רצג) ובשו"ע (יו"ד רסו, ט) כותבים, שצריך להשלים בה"ש דר' יוסי שהוא שיעור של מ"ט אמה, שזה יוצא בערך חצי דקה (כמבואר בשעה"צ רצג, ג; תקסב, א; משנ"ב מד, ד. וכ"כ ב"זרח השמש" (טו, ב) שזה יוצא פחות מחצי דקה) אחרי השלמת ג' רבעי מיל (שהוא 1500 אמה), וזהו קרוב לרביע שעה. ומוסיף, שבאמת גם המג"א (רלג, ג; רסא, ט; שלא, ב) ועוד פוסקים כתבו, שהוא כמו רבע שעה. וכ"כ המשנ"ב (רסא, כג) ששיעור בין השמשות הוא לערך רבע שעה (וע"ע בשעה"צ שם אות יח-כ). אולם הגר"ז (פסקי הסידור "סדר הכנסת שבת") כותב עפ"ד הסמ"ג (ל"ת רנו; וע"ע במנח"ח מצוה רעט) ששיעור בין השמשות של ר' יוסי הוא בערך 2 דקות, וכתב בקצוה"ש (סוף ח"ג) שלפי"ז מה שאמר ר' יוסי "כהרף עין", אין הכוונה כהרף עין ממש, אלא שיעור מועט משך ערך 2 דקות או דקה וחצי, ומופלג מבה"ש דר' יהודה ערך חצי דקה. ומוסיף לדקדק ממה שאמרו (שבת לה, א) "דשלים בין השמשות דר' יהודה והדר מתחיל בין השמשות דר' יוסי" – דהלשון "מתחיל" מורה, שיש לו המשך זמן וסוף, ואם הוא כהרף עין ממש בלי המשך זמן, לא שייך לומר לשון התחלה. ובספר חו"כ הרו"ה (שיעור בה"ש ס"ד וס"י) מסיק, ששיעור בה"ש דר' יוסי הוא כהרף עין ממש (ויש לציין גם מש"כ הסד"ט (יו"ד קצו, ט ד"ה אלא) ששיעור בדיקת אשה הוא הרבה יותר מהרף עין ודו"ק. וע"ע בספר "אור היום" להג"ר אריה ליב ליפמאן זצ"ל (אות נד ואילך), שהאריך בענין זה כמה זמן צריך לחוש בגלל בין השמשות דר' יוסי. וע"ע מש"כ הג"ר שלמה פישר שליט"א בספרו בית ישי (סי' יג), ששיטת הרמב"ן שבה"ש דר' יוסי מופלג מגמר בה"ש דר' יהודה, וכותב שכך גם מוכרח לפי שיטת הגאונים מצד המציאות ע"ש

³ האמת שיש שיטה נוספת של הרמב"ם שכל מיל הוא 24 דקות ויש לחשב 5 מילים בין עה"ש לנ"ח, ולפי"ז יוצא שעה"ש הוא ב' שעות קודם הנץ. ובנידון זה היה מו"מ של התכתביות בין הגר"ח נאה להגרמ"ט, שהגרמ"ט ביקש ממנו שיוסיף את הזמן הזה לאנשי חב"ד שלא יכשלו באיסור אכילה קודם תענית, והגרמ"ט ענה לו שאין לערוך לוח בצורה שכזו עם כמה זמנים!

⁴ בנידון זה של הזמן של "עלות השחר" ראה בחזו"א (או"ח יג, ד ד"ה וכן) שכותב "וכן נוהגין הרבה כהגר"א. והמחמירין לחשוב מעלות השחר, יש מקום לחשוב עלות השחר שעה וחומש קודם נץ החמה לדברי הגר"א כן שיעורו כו'. אבל המחמירין מחמירין לחשוב מעלות השחר עד נץ החמה כ"ב מינוט וחצי שיעור מיל ומעלות השחר עד הנץ החמה שעה ומחצה, שכן הוא לפי פרש"י בסוגיא דפסחים. אבל אין מחמירין לחשוב מיל כ"ד מינוט ומעלות השחר עד נה"ח ב' שעות מפני דעת הר"מ". וראה בספר בירור הלכה (תנינא סי' פט עמ' רטו) מש"כ ששמענו מינה שהחזו"א אינו מערער על לוחות א"י שקבעו את זמן ק"ש לפי עה"ש של 90 דקות קודם הנץ, וראה גם בארחות רבינו (ח"ב עמ' קסב) מש"כ לגבי אכילה קודם התענית שהזמן של עה"ש הוא כמובא בלוח א"י. ומוסיף הבירור הלכה (שם; ח"א עמ' רטז) שהיות והזמן של 90 דקות הוא לא חידוש של הגרמ"ט אלא כך חישובו בא"י מאז ומתמיד [ע"פ לוחות של הר"י שוורץ ז"ל ואחריו ע"פ הלוחות של בעל הנברשת ז"ל], למה לנטות מזה דוקא להקל בזמן ק"ש דאורייתא. ולכן הוא מצדד שאם מחמירין בזמן ק"ש מעה"ש עד צה"כ, יש לחשב דוקא לפי חשבון של עה"ש של 90 דקות קודם הנץ. אך כמובן חובה לציין מש"כ בעצמו (ח"ז עמ' כח) שאמנם המנהג בא"י דכשמונים מעה"ש למנות 90 דקות לפני הנץ, מיהו אם עבר ולא קרא ק"ש עד אז אל ידחה את עצמו עד הזמן של הגר"א, אלא יקרא בזמן המג"א ע"פ עה"ש של 72 דקות לפני הנץ (שלפי החשבון הזה מתאחר הזמן בכ"ס דקות מהזמן הרגיל; ובלוח "עיתים לבינה" מובא בשבתות גם החשבון של הזמן הזה).

אחר השקיעה – שאז כבר מתפללים ערבית. ורובם חשבו כוכבים קטנים 35-30 דקות אחרי השקיעה – שאז מדלגים למוצ"ש. רק יחידים מומחים ידעו, לחשב זמן צאת כל הכוכבים, היינו שעה וחצי (זמנית) אחרי השקיעה. וכ"כ הגרימי"ט בספרו "בין השמשות" (עמ' עא): "מנהג הנהוג פה עיה"ק בבתי מדרש רבים של אשכנזים, להתפלל ערבית 17-18 דקות אחרי השקיעה, שיעור ג' רבעי מיל (זולת מוצש"ק שמאחרין). וכן ראיתי בבתי מדרש המורה הירושלמי ח"י הגאון הרש"י זצ"ל שנהג כן בימיו".

וראה גם בספר "ארח דוד" (הע' 122) שמובא: שבתחילה היה בבית הכנסת בשערי חסד אחרי מנחה שיעור משנ"ב, ולכך היה מתעכב המנין. והורה רבינו (הגר"י בהר"ן) שיסיימו את השיעור מוקדם, ויתחילו מעריב 15 דקות אחרי השקיעה. ואמרו לו: שזה, יגרום שגם במוצ"ש יתפללו בשעה זו, אמר להם, "ומה בכך". וטעם הדבר שרבינו מיהר להתפלל מעריב כל כך, כיון שהיה צריך לקום בחצות, וא"כ הזמן היה מאוד יקר לו. וכן נהג אחיו הגר"י בהר"ן, להתפלל 15 דקות אחרי השקיעה, והיה נשאר בבית הכנסת ללמוד עד אחרי המנין השני, כי רצה להראות שאינו מתפלל מוקדם כי הוא ממחר, אלא כי כך ההלכה.

ולכן הורה הגרשז"א (הליכו"ש תפילה יג, ט) שבית הכנסת שנהגו בו להתפלל ערבית 20 דקות אחרי השקיעה, והתעוררו כמה מתפללים להחמיר ולאחר הזמן, אין בכוחם לשנות, כי כך נהוג – והיה נהוג תמיד – גם בירושלים להתפלל כעבור 20 דקות לאחר השקיעה [והיו שהתפללו גם כעבור 15 דקה]. והמהדרים יחמירו רק על עצמם, ותבוא עליהם ברכה.

אך יש מעוררין על עיקר ההנהגה הנ"ל, להתפלל תפילת ערבית בימות החול 20 דקות אחרי השקיעה. וכפי שכותב הגרימי"ט (בה"ש עמ' ע): "ומעתה עלינו להבין מקור וטעם למנהג הנהוג פה עיה"ק בבתי מדרש רבים של אשכנזים להתפלל ערבית 17-18 דק' אחרי השקיעה, שיעור ג' רבעי המיל (זולת מוצש"ק שמאחרין), וכן ראיתי בבית מדרש המורה הירושלמי ח"י הגאון הרש"י זצ"ל שנהג כן בימיו. ואמרת לכאורה, שזהו מפני שסומכין בכגון דא על דעת הגר"א שמתאים זמן צאת הכוכבים עם ג' רבעי מיל. אבל זה לא יתכן, שהרי במילי דאורייתא (ק"ש) אין אנו סומכין על ג' רבעי מיל כו' אלא על ג' כוכבים קטנים".

ויצא לנמק את טעם ההקדמה כדלהלן: "ומשער אני, שהמנהג נמשך מהמנהג העתיק שהיה נהוג בארץ ישראל משנות דור, להתפלל ערבית מבעוד יום כפי שהזכירו רבינו האי גאון (מובא ברא"ש ועוד), וכן נוהגין אחינו הספרדים ע"פ גאוני רבני דקדמאי שלהם, להתפלל ערבית מבעוד יום. ורבינו האשכנזים שמצאו את המנהג הרחיקו זמנו רק לג' רבעי מיל. אבל מצות עשה של קריאת שמע אינם יוצאים בזה, כמפורש בירושלמי ובפוסקים שאם קרא בין השמשות, לא יצא וחוזר וקורא. וראיתי לח"י מו"ר הגאון הרש"י זצ"ל שהיה נהוג לקרוא קודם המטה ג' הפרשיות של קריאת שמע, ובודאי היה מכוון אז לצאת י"ח בזה⁵. וכנשמע נהגו כן גם רבני הספרדים הגדולים. וברוב בהמ"ד האשכנזיים בארץ ישראל, מתפללים ערבית חצי שעה אחרי השקיעה, זמן שכבר הופיעו ג' כוכבים בינונים אף בימי הנשף הארוך".

ומסיים הגרימי"ט: "ואבל החפצים לצאת מדי כל ספק גם בחובת קריאת שמע, טוב שיקראו בזמן הכוכבים הקטנים. והנה בדיעבד כשהתפלל בזמן ג' כוכבים בינונים יצא י"ח גם בקריאת שמע כו'. א"כ עד 12.22 בזמן הנשף הקצר או 12.28 בזמן הנשף הארוך (ובדרך הממוצע 12.25), אף אם קרא חוזר וקורא כו' ואם קרא אחר כך יצא בדיעבד, אך לכתחילה צריך לקרוא דוקא בזמן ג' כוכבים קטנים. ומפני שקשה לדקדק כל פעם לשנויי הנשף, ועל פי רוב יש זמן קבוע בבתי המדרש לתפילת ערבית, טוב שיקבעו זמן התפילה 35 דקות אחרי השקיעה, שאז הופיעו גם כוכבים קטנים ברוב ימי השנה, כדי לצאת ידי חובת קריאת שמע בזמנה עם תפילת ערבית".⁶

הרי לנו עדותו של הגרימי"ט זצ"ל, שכבר בזמנו ברוב⁷ בתי המדרש האשכנזיים בארץ ישראל היו מתפללים ערבית חצי שעה אחרי השקיעה. וכפי שיענינו רואות, כך המנהג הרווח היום. (וראה בהערה⁸ מש"כ מקורות לסוברים שזמן ק"ש הוא גם קודם הזמן הזה).

⁵ אולם צ"ע, אם באמת הגרש"ס סבר שלא יוצאים בזה ידי חובת ק"ש, מדוע לא צוה לקרוא שוב ק"ש, כמו שמביא הגרימי"ט עצמו במוצאי תעניות שהגרש"ס הקיל שיתפללו 10 דקות אחרי השקיעה, והיה מצוה שיקראו אח"כ ק"ש פעם שניה בזמנה. וכנראה המנהג להתפלל ערבית 17-18 דקות אחרי השקיעה, לא היה מיזמתו של הגרש"ס, ולכן לא רצה לצוות לקרוא שוב ק"ש, משא"כ במוצאי תעניות שהקיל מיזמתו להקדים את זמן התפילה, לכן היה מצוה לקרוא שוב ק"ש.

⁶ בספר "זמני הלכה למעשה" (מבוא עמ' 29) כותב, שצ"ע שלא חילק הגרימי"ט בין ירושלים לשאר ערי א"י, שהרי אם בירושלים כותב הגרימי"ט שנראים כוכבים בינונים 36 דקות אחרי השקיעה, א"כ בשאר ערי הארץ היה לו להורות להמתין 41 דקות אחרי השקיעה בימים הבינונים, ולא דן ולא נחית להבדל זה וצ"ע). ומוסיף, שגם צ"ע שלא נודע לבנ"א שהגרימי"ט סובר שלא לקרוא ק"ש עד 40-32 דקות בהתאם לתקופות השנה השונות עכ"ד. וע"ע מש"כ הרב מרדכי גנוט שליט"א (זרע ברוך עמ' תרסא ואילך) בארוכה, אודות הזמן הנכון לתפילת מעריב וק"ש.

⁷ "רוב בתי המדרש", בא לשלול ממש"כ הגרימי"ט לעיל ש"בבתי מדרש רבים של אשכנזים בירושלים עיה"ק נוהגים להתפלל ערבית 17-18 דק' אחרי השקיעה, ושכך נהג גם הגר"ש סלנט זצ"ל בבית מדרשו". ובפשטות כונת הגרימי"ט היא, שאכן ברוב המקומות הקפידו להמתין חצי שעה, אבל יש מקומות שהתפללו כבר אחרי 17-18 דקות (וע"ע מה שהובא בסמוך מדברי הגרימי"ט בירחון "הנאמן"). אך הרב מרדכי גנוט שליט"א (זרע ברוך עמ' תרנו) מבאר, שרק בירושלים נהגו להתפלל אחרי 17-18 דקות, אבל בשאר א"י נהגו להתפלל רק כעבור חצי שעה. ויעו"ש מש"כ לחלק בין ירושלים לשאר ערי ארץ ישראל, שיש הפרש של 5 דקות בין השקיעה בירושלים לשקיעה בערי המישור (כגון ב"ב), מאחר שירושלים גבוהה כ-750 מטר מעל פני הים, וזה משפיע 5 דקות של איחור השקיעה. ומעורר שם (עמ' תרסד; וכ"ה בספר הזמנים בהלכה פ"ז הע' 1), שגם אלו שנהגו בירושלים להתפלל ערבית 18 דקות אחרי השקיעה, אי"ז ראה לשאר ערי א"י, כי רק לגבי השקיעה יש חילוק ביניהם ולא לגבי צה"כ עכ"ד ויאגב מכת זה גם יש לעורר, שבי-ם אין להתפלל מנחה גם בדיעבד רק עד 8-9 דק' אחרי שקיעה ולא יותר. ולצורך כך הוסיפו בלוח "עתים לבינה" בסוף הלוחות את זמן צה"כ לפי 13.5 דק' מהמישור]. וכ"כ בספר בירור הלכה (תנינא עמ' תטז; ח"ד עמ' רב), שבמרכז א"י יש לקבוע את זמן מעריב 40 דק' אחרי השקיעה, לעומת ירושלים שראוי לקבוע את זמן מעריב 35 דק' לאחר שקיעת ההר, שזה 40 דק' לאחר שקיעת המישור. אך דעת הגרימי"ט עצמו (כפי שכותב בספרו בה"ש עמ' נה; וע"ע עמ' טו ד"ה ותלית), שבירושלים צריך לאחר את אותן הדקות של איחור השקיעה בשביל הגובה גם לגבי "צאת הכוכבים" (וע"ע בספר עלה יונה (עמ' עא) מש"כ הגר"י מרצבך בענין צה"כ של ההרים).

⁸ בספר גט מקושר (ביאורי תוספי הרא"ם הל' יוה"כ) כותב, שאם שוהין במוצ"ש שיעור מיל אחרי שקיעת החמה, יוצאין י"ח ספק בין השמשות ותוספת, שהרי שיעור בה"ש הוא ג' רבעי מיל ועוד רביע לתוספת עכ"ד. וע"ע בארץ חיים (רלה, א) שמביא מש"כ פתח הדביר (שם, ג), דלפי מה שאנו נוהגין כהגאונים, אז כשקוראים ק"ש אחרי שעבר רבע שעה משקיעת החמה, שפיר יוצאים ידי חובה, ואין צריך לחזור ולקרוא ק"ש אחר כך. ויעו"ש בפתח הדביר שכותב, שמאחר שהרב גט מקושר כותב, שיש מלא כוכבים עוד כלות חצי שעה מהשקיעה, נקוט מיהא שאחר שעבר רבע שעה [או עשרים דק'], יש עכ"פ ג' כוכבים, וא"כ אז כבר נחשב צה"כ ולא צריך לחזור ולקרוא עכ"ד. וע"ע מש"כ הגר"י (פסקי הסיידור "סדר הכנסת שבת"), שבאופק א"י בימים השונים נראים כוכבים בינונים לזכי הראות מהאצטגנין הבקיאים, 20 דקות אחרי השקיעה. וכתב כן עפ"ד הסמ"ג (ל"ת רנו) וז"ל, אין הטמאין אוכלין בתרומה עד שיעריבו שמשן ויצא שלשה כוכבים בינונים, וזה העת כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה עכ"ד [אולם הגרימי"ט (בין השמשות עמ' נא)

ולפי הנהגת ה"חזון איש"⁹: 40 דקות לאחר השקיעה זה ודאי צאת הכוכבים בכל הזמנים, לכן הקפיד מרן החזו"א¹⁰ לל ערבית בערך 40 דקות לאחר השקיעה. ובמוצאי שבי"ק, הוסיף תוספת עוד 5 דקות, ז"א 45 דקות לאחר השקיעה. ובשבת חנוכה כדי להדליק בזמן, היה מרן זצוק"ל מצביע על מקומות מסוימים בשמים (כי הוא בעצמו היה קצר ראייה), ושיאמרו לו אם יש שם ג' כוכבים קטנים שהם צאת הכוכבים, וזמן זה היה לפני 40 דקות שאחרי השקיעה. ועל השאלה הנ"ל בנוגע לברית אמר לו מו"ר, שהרבנים הפוסקים בירושלים סוברים ש30 דקות לאחר השקיעה כבר היו צאת הכוכבים, ואע"פ שאינו יודע מאין מקורם, מ"מ אפשר שיש לסמוך עליהם ברוב ימות השנה, כי יש ימים שהבין השמשות יותר ארוך כו'.

וע"ע בספר "בירור הלכה"¹⁰ שכותב: "במרכז ארץ ישראל באמצע הקיץ, יש כוכבים קטנים בזמן של 40 רגעים. כך הוא זמן מעריב בימות החול בבני ברק בבית הכנסת "חזון איש" ובשאר בתי כנסת ובתי מדרש שנוהגים בהם ע"פ החזון איש אפילו באמצע הקיץ – עוד בימי מרן הגר"י קניבסקי זי"ע ובנוכחתו. ולפי זה בירושלים, ראוי לקבוע זמן מעריב 35 רגעים לאחר שקיעת החר שהוא 40 רגעים לאחר שקיעת המישור.

ודעת הגר"י אלישיב זצ"ל¹¹ והאור לציון (יו"ד סי' י), שאין לסמוך על שיעור של ג' רבעי מיל אחרי השקיעה, כי יש לנו לחשוש, שמא השקיעה המקובל אינו השקיעה האמיתית, ולכן היה נוהג להחשיב את "צאת הכוכבים" לחצי שעה אחרי השקיעה. וכששאלו את הגר"י כמה זמן חשיב "סמוך" לזמן קריאת שמע של ערבית שאסור להתחיל לאכול (להלן סעיף ב), האם כיון שמנהיגו לקרוא קריאת שמע רק חצי שעה לאחר השקיעה, א"כ האיסור הוא סמוך לזמן זה כלומר מהשקיעה בלבד; וענה: אי אפשר לסמוך על זה לאכול עד השקיעה, צריך לחשוש שזמן מעריב הוא קודם 20 דקות לאחר השקיעה, לפי"ז אסור לאכול כ10 דקות לפני השקיעה.

סעיף ב

אסור להתחיל לאכול חצי שעה סמוך לזמן ק"ש של ערבית, ואם התחיל לאכול אחר שהגיע זמנה, מפסיק וקורא ק"ש בלא ברכותיה וגומר סעודתו, ואח"כ קורא אותה בברכותיה ומתפלל. הגה: אבל אין צריך להפסיק לתפלה, הואיל והתחיל לאכול, אבל אם לא התחיל לאכול אף על פי שנוטל ידיו, צריך להפסיק (ר"ן פ"ק דשבת); ואם אין שהות להתפלל, מפסיק אף לתפלה (הראב"ד בהגהות פ"ג מהלכות ברכות).

איסור אכילה חצי שעה קודם ק"ש ומעריב – בסוגיית הגמ' בשבת (ט, ב) מובא הדין של איסור אכילה וכדו' סמוך למנחה וכשהגיע זמן המנחה, ומבואר שם בסוגיית הגמ' שגם בתפילת מעריב איכא להך דינא, והגמ' דנה בזה אי תפילת ערבית חובה או רשות. ולמעשה השו"ע כאן פוסק ש"אסור להתחיל לאכול חצי שעה¹² סמוך לזמן ק"ש של ערבית" (וכותב המשנ"ב ס"ק יח שכך דעת האחרונים שגם במעריב צריך חצי שעה ודלא כהט"ז).

פרטי הדינים – איסור אכילה הוא מחמת שמא ימשך וישכח לקרוא ק"ש, ואין איסור לאכול אכילת עראי (פחות מכביצה) אבל לישן אסור דעתו לישון רק קצת, וה"ה שאסורים כל המלאכות המבוארות לעיל בסימן רלב לגבי מנחה (ויש מתירים קודם שהגיע הזמן). ואם ביקש מאחד שיזכירנו

כותב שאין ראייה מדברי הסמ"ג, מאחר שהוא סובר כר"ת, ומש"כ "עשרים דקות אחרי השקיעה" כונתו לשקיעה שניה, וע"ע בקצוה"ש (סוף ח"ג) מש"כ בזה. וע"ע מש"כ בהמשך הדברים בפנים, שיש לחוש שאין אנו בקיאים בשקיעה, והשקיעה האמיתית מאוחרת יותר, ועוד טעמים].

והנה בקצוה"ש (שם עמ' ע) כותב, שמה שחוקרי זמנינו לא רואים כוכבים בינונים 20 דקות אחרי השקיעה רק 25 דקות או יותר, כי סימן הכוכבים לא מסור לכל אדם וכמש"כ הגר"ז הנ"ל "לזכי הראות מהאצטגנין הבקאים", ומי שאינו אצטגנין ואינו זך הראות, לא רואה אז הג' כוכבים. ובאמת בספר "הזמנים בהלכה" (מוז, יא-יב; ג, ו) כותב, שע"פ מחקרים ועדויות על תצפיות שנערכו בא"י מתברר, שב18.6 דקות אחרי השקיעה בימי ניסן ותשרי נראים כוכבים בינונים, ואף לפני כן 14 דקות אחרי השקיעה לבקי ובקושי גדול (זמן בה"ש הוא ג' רבעי מיל שזה יוצא בין 13.5-18 דק' אחרי השקיעה, וזה תלוי בחשבון מיל שהוא בין 18-24 דק'. וראה בהערה לעיל מש"כ שיש לצרף גם את שיעור בה"ש של ר' יוסי שהוא כחצי דקה). והוסיף שם בהערה, שהשיעורים האחרים שהוזכרו, כפי הנראה לא נקטו שיטה אחרת בהגדרת כוכבים בינונים, אלא כתבו שיעור הנראה לעין כל אדם ולא לבקאים בלבד, ולכן יל"ע אם שיעורם אינו אלא בגדר חוסר בקיאות עכ"ד. והנה בספר אור היום (אות מא) כותב, שהכוכבים נמדדים לפי ראות בני אדם הפשוטים ולא לפי ראות האצטגנינים הרואים בתחבולות החכמה. אולם יעו"י באבן האזל (פ"א מהל' ק"ש ענף ג אות ח; בין השמשות מילואים עמ' קנג) שמביא מה שהעיר הגר"ד בהר"ן, שיתכן שמה שאין אנו רואין זה"כ בזמן תלת רבעי מיל, זוהי מסיבת התמעטות ראות העינים, שהרי אמרו בבכורות (נד, ב) דרועה רואה ששה עשר מיל, ואנחנו אין במציאות לראות במרחק כזה. ומוכח הדין שלנו נתקלקלה [ומשערים שזוהי בשביל שמשמשים במנורות גדולות בלילה שבימי חז"ל היו משתמשים בנרות קטנות. ומוסיף ששמע, שהבדואים שמשכנם בשדות, רואים גם עכשיו מרחוק מאודן, וא"כ כבר אין ראייה מראיתינו, ואפשר דבימי חז"ל היה כן ראייה בינונית. וע"ע בספר הלכות הגר"א ומנהגיו" (אות קיז), מש"כ לבאר את אלו שהיו מדליקים נרות חנוכה במוצ"ש קודם חצי שעה מהשקיעה, שהגם שלא נראים אז כלל כוכבים, לדעתם אין אנו בקיאים בכוכבים וכן כח הראיה שלנו מקולקל, ולכן אנו לא רואים [והגר"מ שלזינגר ("אש תמיד" עמ' תתב) כותב, שפשוט שאין לסמוך על סברות ותירוצים כאלה בחשש איסור סקילה]. וראה גם בספר "זמנים כהלכתם" (ו, יז) מש"כ בענין זה, ומה שדן ללמד זכות על אלו שמתפללים מעריב 20 דקות אחרי השקיעה.

⁹ ארחות רבינו ח"א (עמ' קו אות כה-כו, ועמ' קסג אות רלה). ושם מובא בשם הקה"י שהחזו"א סבר, שמעיקר הדין חצי שעה לאחר השקיעה הוי כבר לילה, רק החמיר לחכות עוד 10 דקות והיינו 40 דקות לאחר השקיעה, ובמוצאי שבת היה מחכה 45 עד 50 דקות לאחר השקיעה, לתוספת חול על הקודש. וע"ע מש"כ בספר חידושים וביאורים (שבת סי' ז ס"ק טו) וז"ל, הננו רגילים ע"פ מרן זצ"ל"ה בערך ארבעים – ארבעים וחמש דק' אחר השקיעה חשיב ודאי צאת הכוכבים עכ"ד. וע"ע בספר "זכור לדוד" (עמ' שמג ובהערה 54). וראה בספר הליכות שלמה (פי"כ הע' 32), שהגרש"ז לעצמו היה נראה שהחמיר לחזור ולקרוא ק"ש בביתו כל שקראה בביהכ"ס קודם 40-45 דקות, ואף אמר פעם לב"ב, שכן ראוי לנהוג מאחר שכן הנהיג החזו"א (וע"ע בשש"כ פרק מו הערה מה).

¹⁰ תנינא סי' רלה עמוד תטז. וע"ע מש"כ (תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מו) ששמע ממי שמע בעצמו מהחזו"א, שחילק בין קיץ לחורף לגבי זמן ק"ש של ערבית (50-40 דק' בקירוב). ומוסיף שמתברר שהעדות שלא חילק לגבי מילה בין קיץ לחורף (פי' שאף באמצע הקיץ סגי בזמן של 35 דקות), ולא נחית ליתן זמנים יותר קטנים לשאר עונות השנה, אבל כיון שהיום ידוע לכל בבירור מוחלט יחס הזמנים, הרי בתקופה מסוימת בשנה סגי 30 דקות בקירוב. וע"ע (שם עמ' מח) שמביא כל מיני שמועות בשם מוהלים, אימתי הוא זמן זה"כ לגבי מילה, והצד השהו שבכל השמועות שלא ידעו לחלק בין עונות השנה השונות, אלא זמן קצוב לכל השנה. וכותב שהפרש בזה בין אמצע הקיץ לאמצע החורף הוא קטן מאוד, וזו גם הסיבה לקבלת המוהלים שלא שמעו שבתקופת האביב והסתיו הפרש יותר ניכר עכ"ד. וע"ע בירור הלכה (תנינא עמ' רמה) שהנוהגים ע"פ החזו"א בא"י, מתחילים ערבית בלילה שבת ויו"ט 40 דק' לאחר השקיעה, ובליל שבועות מאחרים 10-5 דקות.

¹¹ שבות יצחק חנוכה פרק ד עמוד עא; פסח פרק טו עמוד קנה. ושיעורי מרן הגר"ש"א עמ"ס ברכות דף ב.

¹² בנוגע לנידון אם ה"חצי שעה" היא חצי שעה קבועה או חצי שעה זמנית, ראה בפמ"ג ("א"א רלה, ד) שכותב ש"ל שהוא חצי שעה שוה ולא זמנית ולא דמי לחמץ ושאר דברים, וצ"ע קצת בזה עכ"ד. אולם בקצות השולחן (בדה"ש כו, ו) כותב לגבי חצי שעה קודם מנחה גדולה שהכרעת הפוסקים הוא שזה חצי שעה זמנית. וע"ע במשנ"ב (רלב, ז) ובשעה"צ (רלג, ח). ובספר אשי ישראל (פרק כו הערה לב) צידד שזה חצי שעה זמנית, וכן הוסיף שמודדים את החצי שעה לפי שעות היום ולא לפי שעות הלילה. וע"ע בספר אחוזת שדה (חלק ההערות אות לה) שנקט בפשיטות שזה לפי שעות שוות.

ללמוד – מותר ללמוד לפני מעריב [ואדרבה מצוה הוא וכמו שאמרו בש"ס (ברכות ד, ב) "אדם בא מן השדה בערב נכנס לביהכ"נ אם רגיל לקרות קורא לשנות שונה וקורא ק"ש ומתפלל"], אבל מעת שהגיע זמן ק"ש אסור ללמוד כשהוא מתפלל בביתו ביחיד¹³, ואם אמר לחבירו שאינו לומד שיזכרו שיתפלל מותר (משנ"ב ס"ק טז).

התחיל באיסור – אזי מיד שמגיע זמן ק"ש צריך להפסיק לקריאת שמע (בלא ברכות), ואם יש חשש שלא יפסיק להתפלל צריך להפסיק גם לתפילה. ו"התחיל" נחשב אם התחיל לאכול ולא סגי במה שנטל ידיו, ואם כבר בירך על נטילת ידים יברך המוציא ויאכל כזית ויפסיק (משנ"ב ס"ק כד).

*

האם צריך להקפיד שלא להתחיל אחרי שקיעה – והנה ישנם אנשים שמדקדקים (למשל בחתונות) ומקפידים שלא לאכול אחרי השקיעה אם עדיין לא התפללו מעריב (בחתונות זה נחשב ל"סעודה גדולה" וחמור טפ"ל¹⁴). ולצורך כך עלינו לבאר מהו הזמן של ק"ש, שהרי השו"ע כאמור כותב שהאיסור חצי שעה הוא קודם לזמן ק"ש, והנה כבר ביארנו ש"צאת הכוכבים" לפי החשבון של ג' רבעי מיל הוא בין 13.5 דקות 17-18 דקות, אלא שלגבי זמן ק"ש כותב השו"ע (סעיף א) שהוא בעת יציאת ג' כוכבים קטנים – וביארנו לעיל (סעיף א) שלגבי ק"ש לא די בג' כוכבים בינונים¹⁵. וגם ביארנו שהמנהג של בני תורה להקפיד יותר מהשיעור הנ"ל מאחר שבפועל בפשטות לא רואים ג' כוכבים בזמנים הנ"ל.

ועי"ז נבוא לדון האם השקיעה קובעת איסור אכילה מדין "סמוך", ונביא בזה מה שכותב הגר"ש דבליצקי זצ"ל (בספרו זה השולחן סי' רלה): "פשוט הוא שאין שקיעת החמה קובעת כאן כלל, ולמ"ד שזמן ק"ש הוא שליש שעה אחרי השקיעה אסור להתחיל 10 רגעים לפני השקיעה, ולמ"ד שהוא 40 דק' אחר השקיעה מותר להתחיל עד 10 דק' לאחר השקיעה. אלא מפני שרובם חושבים הזמן באופן ממוצע חצי שעה אחר השקיעה, ולכן ממילא נעשית השקיעה קובעת. אבל עיקר השקיעה היא רק לענין לאכול בספק חשיכה של מוצש"ק כדאיתא בסי' רצט ס"א ואף שם למ"ד שזמן ק"ש הוא שליש שעה אחר השקיעה אסור להתחיל בסעודה ג' 10 דק' לפני השקיעה כו"ל".

וכן מובא בספר "שיעורי מרן הגר"ש אלישיב" (עמ"ס ברכות דף ב) כששאלוהו כמה זמן חשיב "סמוך" לזמן קריאת שמע של ערבית שאסור להתחיל לאכול, האם כיון שמנהגינו לקרוא קריאת שמע רק חצי שעה לאחר השקיעה א"כ האיסור הוא סמוך לזמן זה כלומר מהשקיעה בלבד. וענה: אי אפשר לסמוך על זה לאכול עד השקיעה, צריך לחשוש שזמן מעריב הוא קודם 20 דקות לאחר השקיעה, לפי"ז אסור לאכול כס' 10 דקות לפני השקיעה.

ובאר לציין (ח"ב פט"ו עמ' קמח) כותב שלגבי איסור אכילה אפשר לחשב שצה"כ זה 25 דקות אחרי שקיעה, ולכן הוא כותב שאפשר לאכול עד 5 דקות קודם שקיעה.

והנה בספר אמרי יושר להג"ר מאיר גריינמן שליט"א (שבת סימן ל אות ב) דן, שלכאורה מן הראוי היה להחמיר כס' 17 דקות קודם שקיעה (צה"כ זה ג' רבעי מיל אחרי שקיעה שזה כס' 13 דקות לפי חשבון שמיל זה ח"י דקות) מאחר שמדינת זהו הזמן של צה"כ, אלא שלא נהוג עלמא הכי וצ"ע [ועי' היטב בשעה"צ תרעב, יד] עכ"ד.

חצי שעה מצד תפילת המעריב – והנה עד עתה היו דברינו מצד "קריאת שמע", עתה נבוא לבאר את האיסור אכילה מצד תפילת המעריב, שהרי לגבי הזמן של מעריב לא בעינן לכוכבים וסגי מיד ככלות ג' רבעי מיל, ואף י"א שזמן מעריב מתחיל בודאי בשקיעה (וכפי שביארנו לעיל בסעיף א), ועכ"פ מבואר בדברי המשנ"ב (רסז, ג וביה"ל רלג, א ד"ה דהיינו) שלפי הצד שבין השמשות זה לילה אז מעריב מתחיל כבר מיד בשקיעה, וא"כ עכ"פ מדין ספק דרבנן לקולא היה מקום לדון שהזמן באמת מתחיל כבר בשקיעה, ולמה לא נאסור חצי שעה קודם לזה.¹⁶

ועמד בזה בספר בירור הלכה (ח"ב עמוד רלח) וכותב שמאחר שלכתחילה לא מתפללים לפני כן, ממילא לא מיקרי זמן לאסור. והוכיח לה מדברי השעה"צ (תפט, כט) לגבי ספירת העומר שכותב שפשוט שהגם שבבין השמשות מותר לספור מטעם ספיקא דרבנן עכ"פ איננו מחוייב עדיין, ולכן לא נאסר רק לפי הזמן של צה"כ עכ"ד¹⁷. וממילא נראה, שעד 20 דקות אחרי השקיעה, לא נוכל להגדיר את האדם "מחוייב בדבר", ולכן לא נאסר רק חצי שעה קודם 20 דקות ולא קודם לכן.

אך באמת עדיין אין הדברים ברורים, כי הנה ידוע שיש מחלוקת בין רבי יהודה לחכמים האם זמן מעריב מתחיל רק בלילה או כבר מפלג המנחה, וא"כ אליבא דר"י יל"ע מתי מתחיל הזמן איסור של מעריב. וראה בשעה"צ (רלה, כג) שכותב שגם במקום שהצבור מקדימין להתפלל מפלג המנחה ולמעלה, אין לחוש בזה להחמיר¹⁸. ומוסיף להקשות דלכאורה מאי שנא ממנחה שיש אוסרים גם סמוך למנחה גדולה, וחזינן שיש איסור הגם שאין זה עיקר הזמן. וכותב דשם שאני "כי שם מתחיל זמן מנחה, וגזרו בסמוך למנחה סתמא, מה שאין כן בזה"¹⁹.

¹³ השעה"צ (אות יט) מוסיף "דכשהוא מתפלל בצבור לית לן למיחש שמא יפשע". וע"ע במשנ"ב (פט, לב) ושש"כ ח"ג פנ"ב הע' נב.

¹⁴ לגבי סעודה שלישית אחרי שקיעה, יש נידון נוסף מצד חובת הבדלה. וראה במשנ"ב (רצט, א-ג ובשעה"צ שם) ובתשובות והנהגות (ב, רג) מש"כ בזה, וע"ע בשש"כ (פנ"ו הע' יז) שהביא מש"כ הקצוה"ש (סי' צד בדה"ש אות ו) שמקילים בזה מצד שהוא מצוה עוברת ואכ"מ.

¹⁵ וראה בספר אחוזת שדה (חלק ההערות אות לה) שכותב שמדסמך השו"ע דין זה (רלה, ב) לדין דלעיל (שם, א) דזמן ק"ש בלילה הוא בשעת צאת ג' כוכבים קטנים, משמע שההרחקה של חצי שעה הוא קודם צאת כוכבים הקטנים שהוא הזמן שראוי לצאת בו מצות ק"ש לכתחילה, הגם שמעיקר הדין סגי בג' כוכבים בינונים, נראה שהשו"ע נקט כן בדרך הכרעה כי אם נחמיר בחצי שעה קודם ג' כוכבים קטנים יש שיעור חשוב עד צאת ג' כוכבים בינונים ודי בזה מאחר ש"א שלא צריך כלל להחמיר קודם צה"כ עכ"ד.

¹⁶ האמת יעוי' במהרש"א (ברכות ט, ב) שכותב בביאור דברי התוס' והמרדכי שבמעריב לא אסרו סמוך כי אם כשהגיע הזמן. אך זהו חידוש רב, ומפשטות סוגית הגמ' (שבת ט, ב) משמע שזה שוה ומהיכי תיתי לחלק ביניהם. אולם גדולה מזו מצינו מש"כ הפוסקים (סי' רלה) שיתכן שגם לגבי ק"ש לא נאמר איסור רק כשהגיע הזמן, אך השו"ע כאמור בפנים לא פסק כן (וראה במשנ"ב סקי"ז בשם הא"ר). ועכ"פ לפי שיטת המהרש"א ודעימי' לא קשה קושיא זו, אבל ההערה בסמוך לאלו שמתפללים בפלג שכבר הגיע הזמן קשיא אף לדידיה. וע"ע באבני ישפה (תפילה פ"א הע' 17).

¹⁷ ובשו"ע הרב (תפט, יז) מבואר לגבי ספיה"ע שהאיסור הוא חצי שעה קודם השקיעה, וראה בהלכות חג בחג (פ"א הע' 13) מש"כ בזה.

¹⁸ והנה דברי השעה"צ נסובים לא רק על אדם שמתפלל באופן עראי מפלג, אלא גם על אלו שנוהגים תמיד כו"ל להתפלל מבעו"י, שהרי דברי השעה"צ נסובים על דברי העטרת זקנים והוא מציין שם לדברי הרמ"א (רלג, א) שכותב "ולדידן במדינות אלו שנוהגין להתפלל ערבית מפלג המנחה, אין לו להתפלל מנחה אחר כך". וכמש"כ מחצית השקל (רלה, ב) שמבואר מינה ש"גם בחול קורין מבעוד יום ומשום דקי"ל כרבי יהודה".

¹⁹ ראה בעונג יו"ט (סימן יד ד"ה ולפי"ז) שכותב שלא אסרו חכמים לאכול אלא בהגיע זמן הקבוע לכל כמו צאת הכוכבים וסמוך לו, אבל מפלג המנחה דלאו זמן הקבוע לכל הוא לא אסרו לאכול. אולם יעו"ש שדבריו שם נסובים רק מצד הק"ש ע"פ מה שיצא לחדש שם.

וראה בבירור הלכה (תנינא סי' רלה) שכותב של"ד המשני"ב היה נראה שאדרבה שבמעריב שספיקו להקל ונפסק, ר' הדין "דעביד כמר עביד", היה לנו להחמיר יותר ממנחה.²⁰ [נכותב שאולי לא נחשיבם לציבור לענין לקבוע בעבורם זמן קדום דגזירת אכילה, וגם אם ינהגו כן בכמות הוה כולם כיחיד המתפלל לאחר פלג בשעת הדחק שאין לו זמן איסור. ועי' באלף המגן (רלה, ח) שכותב שיש להקל באיסור אכילה בפלג כיון שזמנה של ערבית היא כל הלילה, והרי אף בחצי שעה קודם כותב ה"ט"ז להקל מה"ט, וגם מצד שגוף תפילת ערבית היא רשות והכי קבילי עלייהו].

ומה שנראה להציע בזה, דשאני מנחה שודאי הזמן מתחיל כבר במנחה גדולה – ובודאי כבר מאז נחשב מחוייב בדבר, משא"כ במעריב שבאמת לא מצינו כלל "זמן מעריב" בשו"ע, וכמש"כ ה"ב"ח (סי' רלה) שאין צריך לפרש לה מאחר שלכתחילה צריך לסמוך גאולה לתפילה [וק"ש עם ברכותיה], וממילא יש להתפלל בזמן ק"ש, ולא נחשב מחוייב בדבר. והן אמת שאדם שמתפלל מפלג יוצא ידי חובת התפילה לגמרי, מ"מ זה רק על ידי שפיצל את סדר התפילה (פיצל את הק"ש מסדר התפילה), אבל לא היה נחשב "מחוייב בדבר" עד עתה, לא כן במנחה שודאי יש יחידת זמן אחת שמתחלת ממנחה גדולה עד מנחה קטנה, ובודאי נחשב "מחוייב בדבר" מיד בתחילת הזמן של מנחה גדולה, הגם שיש ענין להתפלל במנחה קטנה.²¹

אך באמת זה לכאורה תלוי במחלוקת הראשונים, האם לרבי יהודה עצמו זה לכתחילה להתפלל מעריב בפלג. דהנה דעת "ספר העיתים" (סי' כה) ורבינו חננאל (ברכות כז) שגם בימות החול היו נוהגין האמוראים להתפלל מבעוד יום כר"י. וז"ל המאירי (מגן אבות סי' יא): "וקי"ל כרב דצלי של שבת וכו' וכן לחול וכל שכן לכתחילה נמי כו'. ואע"ג דקאמר "דעבד כמר עביד" דמשמע דוקא דיעבד, האי "עבד" לכתחילה הוא מדאמר בתרוייהו "עביד". וכך כותב גם המנחת כהן (ב, י): "ונראה שאפילו שלא בשעת הדחק מותר לכתחילה להתפלל מבעוד יום בכה"ג בין בחול בין בשבת (בין הנוהגים כרבי יהודה להתפלל מפלג המנחה ואילך וכל שכן הנוהגין כרבנן להתפלל מן השקיעה ואילך) ובלבד שיעשה לעולם כחד מינייהו כו". וכך נראה שהיה המנהג בפועל בדורו של הרמ"א (עי' רמ"א רלב, א) וכמש"כ מחצית השקל" (רלה, ב). וכ"כ הביה"ל (רסג, ד ד"ה וגם) אודות דורו של המג"א ע"ש.

אולם בדבריהם של הראשונים חכמי צרפת מבואר, שאין זה לכתחילה להתפלל מבעוד יום, כי אם לצורך מצוה או "תוספת שבת" (ראה ברא"ש (ברכות ד, ו) וברבינו יונה (שם יח, ב ד"ה דרב) וברשב"א (שם כז, א סוד"ה השתא). ועי' שם מש"כ שאכן רב היה מתפלל מבעו"י רק לבילי שבת). וכך כותב השעש"ע (רלב, ה) שכל ההיתר להתפלל מבעוד יום זה רק לשם תפילה בציבור. אבל באמת מי שמתפלל ביחידות כותב המשנ"ב (צ, לב) שצריך להתמין לצאת הכוכבים.

ובאמת כבר תמהו בזה הגי"ר זאב הלוי וולף זצ"ל (מתלמידי ה"נודע ביהודה") בספרו "חידושי וכללות הרז"ה" (דיני ק"ש ותפילה סי' ג אות ב-ג) והגרימ"ט (בין השמשות עמ' ע) דא"כ היאך אמרה הגמרא "דעבד כמר עבד". ובהכרח צ"ל שמה שהכריע הגמרא אודות מחלוקתם של רבי יהודה וחכמים ש"דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד", אין כונת הגמ"ר שזה לכתחילה להתפלל מבעוד יום אליבא דר' יהודה, אלא כל עיקר כוונת הגמ"ר שמצד מחלוקתם של ר"י ורבנן לא הוכרע כנגד שיטתו של רבי יהודה שזמן מנחה מסתיים בפלג, אבל לעולם גם לרבי יהודה עצמו אי"ז לכתחילה להתפלל תפילת ערבית מבעוד יום. וממילא ניתן להבין שעד שלא הגיע זמן ק"ש של ערבית לא נחשב האדם מחוייב בתפילת ערבית, ולכן לא נאמר בזה איסור אכילה.

סעיף ג

לכתחלה צריך לקרות ק"ש מיד בצאת הכוכבים, וזמנה עד חצי הלילה; ואם עבר ואיחר וקרא עד שלא עלה עמוד השחר, יצא ידי חובתו.

לכתחילה צריך לקרות ק"ש מיד בצאת הכוכבים – הגר"א כאן מציין לדברי הרבינו יונה (ריש ברכות) שכותב: "ומיהו בין חכמים בין רבן גמליאל כולו מודו דלכתחילה צריך לקרותה מיד בצאת הכוכבים, תדע דהא אמרינן לקמן (שם ד, ב) "כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב וכו'" ורוצה לומר שאפילו כשיבא מן השדה קודם זמנה אין לו לומר כיון שלא הגיע עדיין עונת זמן קריאת שמע אוכל ואשתה תחלה אלא יש לו לקרות תחלה או לשנות עד יציאת הכוכבים ויקרא קריאת שמע ויתפלל ואח"כ יאכל, וכיון דחזינן דאפילו כשיבא קודם זמנה חששו שמא יבא לידי פשיעה והצריכוהו לקרות או לשנות כדי שיתפלל מיד, שמעינן דדברי הכל שצריך לכתחלה לקרות מיד ביציאת הכוכבים".

אולם המשנ"ב (ס"ק כו) כתב בזה בשם הלבוש שהטעם שכתב השו"ע שלכתחילה צריך לקרותה מיד בצה"כ הוא כי "זריזין מקדימין למצות"²², וצ"ע מדוע נאיד המשנ"ב מדברי הרבינו יונה והגר"א הנ"ל.

ונראה ע"פ מש"נ בסמוך בשם הקרן אורה, שאם ננקוט שיש דין לכתחילה לקרוא מיד בצה"כ, הרי זה יכריח שלפי חכמים הסייג עד חצות הוא גם בדעבד [מאחר שלכתחילה בלא"ה צריך לקרוא מיד בצה"כ], וממילא מוכרח שלפי רבן גמליאל שמתיר אחרי חצות אין סייג בכלל בחצות. וממילא ממה שכתב השו"ע שלכתחילה זמנה עד חצות ועכ"ז ניתן לקרוא גם אחרי חצות, מכריח דלא סבר השו"ע שיש דין מיוחד לכתחילה לקרוא בתחילת הלילה, ולכן ביאר לה המשנ"ב מצד "זריזין".

אולם צ"ב, שאם מצד "זריזין" הרי בכל המצות קיים הדין הזה ומה בא השו"ע כאן להדגיש.

ולכן נראה להציע בכונת המשנ"ב, שגדר התקנה לקרוא בהקדם ועד חצות הכל כולל תקנה אחת – שלא לאחר זמנה ולקרותה בהקדם, ומעיקרא אמרו שעד חצות עדיין זה נחשב שהקדים, ומ"מ גם בתוך הזמן של חצות ראוי להקדימו כמה שיותר. ודוגמא לזה מצינו גם בעלמא בדין "זריזין"

²⁰ ובאמת הישועות יעקב (סי' רלה) מצדד שהנידון לאסור בפלג (למי שמתפלל מבעו"י) דומה לנידון של מנחה גדולה, ולכן מי שאוסר במנחה"ג גם סעודה קטנה גם בפלג יהיה אסור, ומי שאוסר רק סעודה גדולה גם כאן יהיה אסור רק סעודה גדולה. ועפ"ז כותב ליישב את קושיית התוס' (שבת ט, ב ד"ה למ"ד) שהקשו מדוע הגמ' תולה את האיסור במעריב אם תפילת ערבית רשות או חובה, ותיפול"ל מצד הק"ש, ומיישבים בדוחק שכבר קרא ק"ש. והוא מעמיד דמיידי שבא להתפלל מפלג שעדיין לא בא זמן ק"ש עד צה"כ.

²¹ והנה מצינו לגבי עה"ש שיש איסור חצי שעה קודם (ראה במשנ"ב פט, ח-כז וביה"ל שם ד"ה צריך), וא"כ מבואר דסגי במה שיוצא בדעבד ידי חובת ק"ש ותפילה מעה"ש שכבר נחשב "מחוייב בדבר", ומשא"כ במעריב מבעו"י שסידרו את סדר התפילה על ק"ש א"כ עדיין אינו נחשב מחוייב בדבר.

²² ב"קובץ שיטות קמאי" מובא כן בשם ספר מצות זמניות, והשוה לזה גם מה שאמרו "חביבה מצוה בשעתה".

שודאי ראוי להקדים כמה שיותר ומ"מ עד חצות נחשב בכלל "זריזין"²⁴. ובאמת מצינו ברבינו יונה עצמו (שם) "ומה שאמר שהתחלה ביציאת הכוכבים לא אמרו אלא משום זריזות שלא יאמר אוכל קימעה כדכתבין לעיל".

עד חצות להרחיק את האדם מעבירה – ידוע שבמשנה בריש ברכות שנינו ג' שיטות, לר"א זמן ק"ש הוא רק עד סוף האשמורה הראשונה, ולרבן גמליאל עד עמוד השחר, ולחכמים עד חצות. ובגמ' בברכות (ד, ב) מבואר דמעיקר הדין ס"ל לחכמים כרבן גמליאל והא דקא אמרי עד חצות הוא כדי להרחיק את האדם מן העבירה, ומייתי הגמ': "וכדתניא חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר אלך לביתי ואוכל קימעה ואשתה קימעה ואישן קימעה ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל וחוטפתי שינה ונמצא ישן כל הלילה, אבל אדם בא מן השדה בערב נכנס לבית הכנסת אם רגיל לקרות קורא ואם רגיל לשנות שונה וקורא קריאת שמע ומתפלל ואוכל פתו ומברך". וזהו מה שאמר רבן גמליאל לבניו שחזרו מבית המשתה: "רבנן כוותי סבירא להו וחייבין אתם לקרות, והאי דקאמרי עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה" (שם ט, א). והנה השו"ע פוסק שלכתחילה יקרא עד חצות ובדיעבד כל הלילה, וצ"ב שלכאורה זהו שיטתם של חכמים ואילו בגמ' (ברכות ח, ב) מבואר שהלכה כרבן גמליאל.

ובכדי לבאר דבר זה, נציע כאן מה שנחלקו הראשונים בשיטתם של חכמים, דהנה הרבינו יונה (ברכות א, א) מביא ב' שיטות מה דעת חכמים באדם שלא קרא עד חצות אחרי שמדאורייתא מצותה כל הלילה. י"א שקורא ק"ש בלא ברכותיה, דלגבי ברכות שהם מדרבנן הם אמרו והם אמרו והחמירו בזה כדי שלא ימתין האדם לאחרי חצות. ובשם מורו הרב כתב שאינה קורא כלל וחכמים עקרו דבר מה"ת משום סייג כמו שביטלו מצות לולב ושופר ביו"ט שחל בשבת. אולם דעת הרשב"א (ב, א ד"ה מתני'; ט, א ד"ה ובני) שגם לחכמים בדיעבד אם לא קרא עד חצות קורא אחר חצות, והוכיח לה דאל"כ לא היה מורה ר"ג לבניו שיעשו כמוהו דלא כהלכה²⁵. ולדעת הר"י כתב הנחל"ד (ח, ב) ליישב עפ"ד רש"י (ט, א ד"ה או דילמא) דאונס שאני. (ועי"ע בגר"א אות ג ובב"ח אות ו).

ומעתה לפי שיטת הרשב"א שגם לפי חכמים ניתן לקרוא בדיעבד אחר חצות, אז בהכרח רבן גמליאל מותר גם לכתחילה לקרוא אחרי חצות – ולא א"ש פסק השו"ע. והיה נראה בהכרח דהשו"ע קאי לפי שיטת הרבינו יונה דס"ל שלפי חכמים אינו קורא כלל אחר חצות, וממילא י"ל שלפי שיטתו גם רבן גמליאל מודה שלכתחילה צריך לקרותה עד חצות (כ"כ הב"ח אות ו והשאג"א סי' ד בביאור פסק השו"ע).

אך באמת בדברי הרבינו יונה משמע שלפי רבן גמליאל אין סייג גם לכתחילה²⁶. שכך כתב הרבינו יונה שם: "**ורבן גמליאל לא חייש לסייג**, ומיהו בין חכמים בין רבן גמליאל כולו מודו דלכתחלה צריך לקרותה מיד בצאת הכוכבים, תדע דהא אמרינן לקמן (שם ד, ב) "כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב וכו'" ורוצה לומר שאפילו כשיבא מן השדה קודם זמנה אין לו לומר כיון שלא הגיע עדיין עונת זמן קריאת שמע אוכל ואשתה תחלה אלא יש לו לקרות תחלה או לשנות עד יציאת הכוכבים ויקרא קריאת שמע ויתפלל ואח"כ יאכל, וכיון דחזינן דאפילו כשיבא קודם זמנה חששו שמא יבא לידי פשיעה והצריכוהו לקרות או לשנות כדי שיתפלל מיד, שמעינן דדברי הכל שצריך לכתחלה לקרות מיד ביציאת הכוכבים. ופלוגתייהו לא הוי אלא בדיעבד, חכמים ס"ל דאפילו בדיעבד אינו יוצא אלא עד חצות משום סייג ור"ג ס"ל דבדיעבד יוצא כל הלילה". ומבאר בקרן אורה (ריש ברכות), שמה שהכריח את הר"י לומר שהסייג הוא גם בדיעבד, הוא מאחר שסובר שבלא"ה מחוייב לכתחילה לקרותה מיד בצ"כ, א"כ מה נוסף בתקנה של חצות, אם לא שהוא גם בדיעבד. וממילא לפי"ז לר"ג שחולק ואינו סובר את הסייג בדיעבד, **אין מקום כלל לסייג של חצות** מאחר שבלא"ה צריך לקרותה לכתחילה מיד.

ומעתה לא מצינו בראשונים שיטה שסוברת שלרבן גמליאל צריך לקרותה לכתחילה עד חצות, וכיון דנפסק בגמ' (ח, ב) כר"ג צ"ב מהו המקור של השו"ע שכתב שלכתחילה צריך לקרותה עד חצות. וראה בביה"ל (ד"ה וזמנה) שכתב בשם הגר"א (בשנות אליהו) שדעת הרמב"ם ודעימ"י שגם ר"ג מודה לחכמים לדינא דיש סייג לכתחילה עד חצות ולא בא לחלוק במשנה כי אם על רבי אליעזר. ועי"ע בבית יוסף (שם, ב-ג) שכתב שסובר הרמב"ם שמה שפסקו בגמ' כר"ג היינו להפקיע מר"א, אבל במה שאמרו חכמים עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה הלכה כוותייהו דיחיד ורבים הלכה כרבים.

למעשה – העולה שנחלקו הראשונים האם להלכה יש דין לכתחילה לקרוא עד חצות, והשו"ע פסק שאכן צריך לקרוא ד חצות, והביה"ל (סוד"ה וזמנה) כותב: "ובמקום הדחק כגון שהוא מלמד תורה לאחרים וכה"ג אפשר דיכול לסמוך על שיטת הרא"ש לאחר עד אחרי חצות".

*

האם יש "סייג" כלפי תפילת המעריב להתפלל עד חצות – המשנ"ב (קח, טו) כותב: "ואם שכח להתפלל מנחה, י"א דמתפלל מעריב שתיים רק עד חצות לילה שהוא זמן הראוי לערבית לכתחילה ועי"ש בדה"ח מה שכתב עוד בזה להלכה, אמנם הפמ"ג כתב דזמן השלמת תפילת המנחה הוא כל הלילה עד עמוד השחר". והפמ"ג (שם מ"ז אות ג) מציין בזה לדברי הרמב"ם (פ"ג מהל' תפלה ה"ו) שכותב: "תפילת הערב אע"פ שאינה חובה המתפלל אותה זמנה מתחילת הלילה עד שיעלה עמוד השחר". ועי"ע בגר"א (ברכות כו, ב) אמרי נועם) מש"כ לבאר את הלשון "שלא נתעכלו". ועי"ע היטב בלשון המשנ"ב (רלה, כד) "משא"כ בערבית דזמנה בדיעבד כל הלילה".

ונעתיק בזה מש"כ הצ"ח (ברכות כו, ב): "והנה לא מצינו שום סיג בתפלת הערב, ואם כי ממילא הוא שהרי קי"ל שגם ערבית צריך לסמוך גאולה לתפלה, וכיון שק"ש שצריך לקרות לכתחלה קודם חצות ממילא צריך לסמוך לה תפלת ערבית כו", וצ"ל דנפק"מ דנשים דפטירי מקי"ש ולדידהו זמן תפלת ערבית כל הלילה. וצריך טעם למה לא עשו סיג. ולדברי רש"י בריש מכילתין במשנה ראשונה שכתב רש"י שם בסוף המשנה דבהקטר

²³ מקור הדברים באור זרוע (הל' ר"ה סי' ערה) וז"ל: "דמנהג כשר הוא להיות מילה סניף לקה"ת ותקיעת שופר ועוד דמצוה מן המובחר הוא להקדים מילה בהשכמה משום דזריזין מקדימין למצוה ואין נכון לאחרה עד גמר תפילה דרוב פעמים גמר תפילה בסוף ח' שעות והמאחר מצות מילה כל כך נראה דמצות מילה בזויה עליו לכך נכון להקדים להיות תכופה בין קריאת התורה לתקיעת שופר". ועוד כותב האו"ז (ח"ב הל' מילה סי' צו) "והא דמהלינן בשחרית היינו משום זריזין כו", וכדמהלינן בשבת א"נ בחד מימים טובים של שלש רגלים מהלינן ליה בתר דמסיימין תפלת המוספין". וז"ל הלבוש (תרנב, א) לגבי נטילת לולב: "לא יעסוק אדם בעסקיו תחלה ויברך אח"כ על הלולב לעת הערב או בחצי היום, דזריזין מקדימין למצות כדכתיב "וישכם אברהם בבקר" שמכאן למדנו שכל מי שיש לו לעשות מצוה בו ביום צריך להשכים בבוקר, וגבי לולב עיקר זריזותיה הוא משתנן החמה לכתחילה שהוא התחלת עיקר מה שקרוי יום". (ועי"ע בלבוש סי' תקפד ובשבות יעקב או"ח סי' ל ודב"א ב, ב וערוה"ש יו"ד רסב, ח).

²⁴ החיי אדם (א, סח-ו) שכותב: "זריזין מקדימין למצוה. דבר שמצותו ביום, יקדים בבוקר לעשותו, כדכתיב וישכם אברהם בבוקר. וכן דבר שמצותו בלילה, יקדים בתחלת הלילה. ולכן ראוי להתפלל ערבית מיד ביציאת הכוכבים".

²⁵ ועי"ע ברע"א (בגהש"ס) שציין לדברי התוס' בפסחים (קכ, ב ד"ה אמר) שמבואר מדבריהם שגם חכמים מודו שאם לא קרא קודם חצות שקורא אח"כ, ומה שמבואר בגמ' שחכמים עשו "סייג" כתבו התוס' שם שמ"מ איכא סייג שעבר על דברי חכמים. וכ"כ הכס"מ (פ"א מהל' ק"ש ה"ט) דנהי דיצא י"ח ק"ש בזמנה מ"מ הרי עבר על דברי חכמים וכדי שלא לעבור על דבריהם יהיה זהיר לקרותה מיד אחר יציאת הכוכבים כו".

²⁶ ואכן הביה"ל (ד"ה וזמנה) לא כתב את הרבינו יונה כחבר לשיטת הרמב"ם והסמ"ג שסוברים שגם לר"ג לכתחילה צריך לקרותה עד חצות.

חלבים ואברים לא אמרו בו חכמים עד חצות ולא עשו בו סייג²⁷ ניחא, כיון דתפלת ערבית הוא נגד הקטר אבריים כשם שלא עשו בהם סיג כך לא עשו בתפלת ערבית סיג. אבל לדעת הרמב"ם (פ"ד מהל' מעשה הקרבנות ה"ב) דגם בהקטר חלבים אמרו עד חצות ואעפ"כ פסק בפ"ג מהלכות תפלה הלכה וי"ו שזמנה מתחלת הלילה עד שיעלה עמוד השחר. וצ"ל כיון שהיא רשות לכך לא עשו סיג.

לגבי "ברכות קריאת שמע" – מסתבר שדינם כתפילה וזמנם כל הלילה. וכמו לגבי ברכות ק"ש של שחרית שכתב הפמ"ג (א"א ס, א) שזמן ברכות ק"ש הם עד ד' שעות כמו תפילה, ה"נ לגבי מעריב מסתבר שיהיה להם דין תפילה. וכ"מ ברבינו יונה (א, א ד"ה ויש) ע"ש. ובאמת יש בזה חידוש, שהרי כלפי שמו"ע של ערבית הובא לעיל שהטעם שלא אמרו לכתחילה לקרותה עד חצות הוא כי תפילת ערבית רשות, וטעם זה הרי לא שייך כלפי ברכות ק"ש. אבל מ"מ כיון שהרבינו יונה עצמו (שם) דימהו לתפילה מסתבר שאין לנו לחלק בזה.

העולה – נחלקו הפוסקים האם יש "סייג" גם כלפי תפילת ערבית, ובכל אופן מן הראוי להתפלל מעריב קודם חצות, כי אם יתפלל אחרי חצות יצטרך לקרוא ק"ש לפני חצות ויוצא שאינו מקיים קריאת שמע כתיקונה שתיקנו לצאת אותה ידי חובה על סדר ברכותיה – אבל נפק"מ אם מתחיל להתפלל כמה דקות קודם חצות באופן שיסיפק את הק"ש לפני חצות ואת השמו"ע אחרי חצות.

האם עדיף להתפלל ביחידות קודם חצות – הנה בספר אשי ישראל (כח, טו) כתב שאדם שנמצא סמוך לחצות, שעדיף שיתפלל ביחידות קודם חצות מאשר להתפלל בציבור אחרי חצות, והטעם כי גם שמו"ע דעת כמה מהפוסקים שזמנה לכתחילה קודם חצות. אך הדבר צ"ע (א) עיקר הדבר אם לכתחילה צריך חצות כבר כתב הביה"ל (ד"ה וזמנה) גם לגבי ק"ש שהוא מחלוקת ראשונים ובמקום הדחק כתב דיתכן שיכול להקל בזה. (ב) גם לדעת המחמירים הרי בדיעבד יכול לקרותה כל הלילה. (ג) ולגבי שמו"ע כאמור מבואר להדיא ברמב"ם וברבינו יונה שזמנו לכתחילה כל הלילה. וא"כ בכה"ג שיפסיד דין "תפילה בציבור" ודאי מסתבר היה להכריע לקרוא ק"ש קודם חצות ולהתפלל בציבור אחרי חצות²⁸. וגם מצד אי "סמיכת גאולה לתפילה" או "ק"ש כתיקונה" הרי כתב המשנ"ב (רלו, יב) שבמעריב תפילה בציבור עדיפא על סמיכת גאולה לתפילה. ואכן יש כמה מפוסקי זמנינו שחולקים על הוראה זו.

האם את הברכות ק"ש יקרא קודם חצות – אך מה שיל"ע הוא כלפי הברכות קריאת שמע, האם יקרא אותם קודם חצות או אחר חצות כדי לסמוך גאולה לתפילה. דיתכן לומר שעדיף לקרוא אותם קודם חצות – כי הגם שכתבנו לעיל שדינם כשמו"ע ולא כק"ש מ"מ מאחר שיש כמה פוסקים שסוברים שגם שמו"ע זמנה לכתחילה עד חצות י"ל שעדיף לאמרם קודם חצות, דבשלמא כלפי שמו"ע מתפלל אחרי חצות כדי להרויח "תפילה בציבור" אך כלפי ברכות ק"ש יתכן שעדיף לאמרם קודם חצות ולקרוא ק"ש כתיקונה הגם שמפסיד עי"ז "סמיכת גאולה לתפילה", שהרי שנינו בסי' קלו שבמעריב "תפילה בצבור" עדיפה על "סמיכת גאולה לתפילה" וצ"ע.

סעיף ד

הקורא ק"ש טל ערבית אחר שעלה עמוד השחר, קודם הנץ החמה (פ"י יציאת החמה מענין הנצו הרמונים) (שיר השירים ו, יא; ז, יג), לא יצא ידי חובתו אלא אם כן היה אנוס, כגון שכור או חולה וכיוצא בהן; ואנוס שקרא אז לא יאמר השכיבנו, דכיון שעלה עמוד השחר אינו זמן שכיבה. הגה: אבל שאר הברכות, דהיינו שנים שלפני ק"ש וברכת אמת ואמונה עד השכיבנו, אומר (סוד ומרדכי והגהות מיימוני וע"ל סימן ג"ה סעיף ה').

ק"ש של ערבית וברכותיה אחרי עלות השחר קודם הנץ – הגם שמן התורה קרינן "בשכבך" עד הנץ [משום דאיכא עדיין מקצת אנשים שישנים בה היא שעתא] מ"מ אם לא היה אנוס ביטלו חכמים ממנו מצות ק"ש על שאיחר כל כך ואינו יוצא ידי חובתה שוב בקריאתה. אבל אם נאנס יכול לצאת אז ידי חובת ק"ש, אבל לא יאמר ברכת "השכיבנו" מאחר שאינו זמן שבני אדם הולכים לשכב שיהיה שייך לומר על זה השכיבנו, ושאר ברכות ק"ש יאמר, אבל לא יאמר "ברוך ה' לעולם וגו'" (משנ"ב).

מעריב אחרי עלות השחר קודם הנץ – המשנ"ב (ס"ק לד) כותב עפ"י הרמב"ם (פ"ג מהל' תפילה ה"ו), שאין להתפלל מעריב אחרי עלות השחר [גם אם נאנס], כי תפילת ערבית נתקנה רק בשביל לילה ומכיון שעלה עה"ש יום הוא לכל דבר. דהיינו שק"ש תלוי בזמן שכיבה וכל שלא הגיע הנץ החמה עדיין זה קצת זמן שכיבה, אבל תפילת מעריב תלוי ביום ולילה וכיון שעלה השחר הו"ל יום.

ובשעה"צ (אות מא) כותב להקשות מדברי הרמב"ם (פה"מ ברכות ד, א) שכותב "ויש לאדם להתפלל אותה עד שתעלה השמש", ומלבד שזה סתירה להנ"ל מוסיף השעה"צ להקשות, שהרי תפילת ערבית הוא כנגד הקרבת איברים שזמנם הוא רק עד עמוד השחר, כדאיתא במשנה ראשונה, וצריך עיון".

אבל באמת מצינו שאין תפילת הערבית תלויה ועומדת בזמן הקרבת האיברים והפדרים, שהרי כבר הבאנו לעיל (סעיף א) דק"ל דלא כדעת הפנ"י וערוה"ש הסוברים שמכיון שאיברים ופדרים היו קרבים גם קודם שקיעה ממילא גם זמן מעריב מתחיל קודם שקיעה. וע"ע במג"א (רסז, א) שכותב לגבי מעריב מוקדם שבערב שבת שאני מאחר שאז לא היו נותנים את האיברים והפדרים בלילה אלא דוקא מבעו"י. ובספר מעשה רב (אות סה) הובא בשם הגרנ"ה הלוי שהקשה דא"כ נותן הדין שמעריב של ליל שבת יהיה רק עד שקיעה, וביותר יהיה נמצא שאין לתא של "הקרבת איברים ופדרים" בליל שבת שהרי הם חלק מהתמיד של בין הערביים. ולמעשה נראה דהגם שמעריב נתקן כנגד איברים ופדרים, לא בהכרח שהזמנים דומים ממש אהדדי. ויש לציין לדברי הגר"א (ריש פ"ד) שמבאר מה שאמר התנא "אין לה קבע" שהכונה שתפילת מעריב נתקנה בין הזמנים של מנחה ומעריב, ולכן כי היכי שמעריב מתחיל רק ככלות זמן מנחה, כן י"ל שממשכת עד זמן שחרית שהוא לכתחילה רק בהנץ החמה ודו"ק.

סימן רלו - ברכות קריאת שמע של ערבית, ובו ד' סעיפים

סעיף א

בערב מברך שתים לפני ק"ש, ושתים לאחריה.

הפסק אחר "ברכו" – ה"ברכו" לפני מעריב מיוחס על הברכות שאומרים לאחר מכן, ולכן אחרי עניית "ברכו" הרי זה כאילו התחילו את הברכה ולכן זה נידון כאמצע הפרק. ולכן צריך לזהר מאד שלא לספר אחר ברכו דערבית אפילו קודם שהתחיל לברך הברכה ראשונה אם דעתו להתפלל אז מעריב עם הצבור, ובעו"ה הרבה אנשים נכשלין בזה (משנ"ב סק"א).

²⁷ הטעם שלא עשו בזה "סייג" עד חצות כותבים המאירי (ברכות ב, א ד"ה הקטר) ורמ"ע מפאנו (שו"ת סי' א) מאחר שכהנים זריזים הם. וע"ע בהג' ראמ"ה שם מש"כ עוד בזה.

²⁸ והנה באמת היה מקום לדון שהנידון של "קודם חצות לכתחילה" אינו דומה לסתם לכתחילה שבכל מקום, כי כאן זהו יסוד הדין מצד הזמן שעיקר הזמן הוא עד חצות ולכן ל"ש לבוא ולדון ולשקול רווח כנגד ה"לכתחילה" הזה. ואם כנים הדברים מאחר שיש שיטה שגם השמו"ע צריכה להיות לכתחילה קודם חצות אין אנו יכולים לעבור על זה בשביל רוח של תפילה בציבור וכד'. אולם מה נעשה שמדברי הביאו"ה מוכח לא כך שהרי כתב שבמקום הדחק כגון שהוא מלמד תורה לאחרים וכה"ג אפשר דיכול לסמוך על שיטת הרא"ש לאחר עד אחרי חצות – ומוכח שלא נקט סברא זו כי להנ"ל כיון שיש שיטה שצריך לכתחילה קודם חצות אי אפשר לשקול כנגד חשבון של לימוד תורה וכד'. ובעיקר הפסק הלכה של ה'אשי ישראל' העיר אמו"ר שליט"א דיתכן דכיון שתפילה בציבור אינו חוב גמור (עי' שו"ע צ, ט ומשנ"ב ס"ק כט) לכן עדיף לקיים את כל השיטות הגם שהוא יתפלל ביחידות.

סעיף ב

אין לספר בין גאולה דערבית לתפלה, ואף הנוהגין לומר י"ח פסוקים ויראו עינינו, אין להפסיק בין יראו עינינו לתפלה; ומיהו מה שמכריזו ש"צ ראש חדש בין קדיש לתפלת ערבית לא הוי הפסק, כיון שהוא צורך התפלה; וכן יכול לומר: ברכו, להוציא מי שלא שמע, ולא הוי הפסק. הגה: (ועיי' לעיל סימן ס"ט). ראיתי מודקדקים נהגו לעמוד כשאומרים הי"ח פסוקים של ברוך ה' לעולם וכו' (תהילים פט, נג) ומנהג יפה הוא כי נתקנו במקום תפלת י"ח, ועל כן ראוי לעמוד בהן כמו בתפלה.

"יראו עינינו" - במענין יו"ט (ברכות פ"א אות ג) כותב שלפי שיטת התוס' היה זה תקנה נפרדת מלבד השמו"ע שהיו מתפללים לטובת המתאחרים לבוא לביהכ"ס שידלגו פסוקים הללו ועיי' יסיימו את התפילה יחד עם הציבור, וכ"כ המשנ"ב (רלו, יא) לדינא. אולם הרא"ש (שם סי' ה) כותב: "ומנהג זה נהגו אותו ההמון לפי שבימיהם הראשונים היו בתי כנסיות שלהם בשדות והיו יראים להתעכב שם עד אחר תפלת ערבית ותקנו לומר פסוקים אלו שיש בהן שמונה עשרה אזכרות כנגד י"ח ברכות של שמונה עשרה ותקנו אחרי כן ברכת יראו עינינו וקדיש. והשתא נמי שמתפללין ערבית בבית הכנסת לא נתבטל המנהג הראשון. ומבואר שהתקנה היתה במקום תפילת הי"ח, ולכן כותב הרמ"א שיש מודקדקים שנהגו לעמוד כשאומרים הי"ח פסוקים של "ברוך ה' לעולם כו"י מאחר שנתקנו תחת השמו"ע. אך למעשה כתב המשנ"ב (סק"י) שהרבה אחרונים כתבו שיותר טוב שלא לעמוד כדי להראות שאין רוצה לצאת בזה ידי חובת תפלת י"ח, ועכ"פ לא יעמוד ופניו אל הקיר דאז נראה כמכוין לצאת בזה תפלת י"ח.

מי שלא הספיק לאומרים קודם התפילה האם יאמר אותם אחר התפילה – המשנ"ב (סי' ק יא) כותב: "והנה בדברי הט"ז וא"ר מבואר בהדיא דברוך ה' לעולם וכו' וגם יראו עינינו יאמר אחר התפלה, וכן העתיק הח"א וכן משמע קצת במג"א סק"ב. אכן במעשה רב כתב דאחר התפלה לא יאמר הפסוקים דברוך ה' לעולם וכו', ומשמע דטעמיה דלא נתקן אלא לאומרו במקומו ולא אחר שכבר התפלל ערבית, וע"כ נראה דטוב שלא יחתום ברכת יראו עינינו אלא יאמר עד "כי אין לנו מלך אלא אתה", ואע"ג דברכה בלא חתימה בעלמא אינה חשובה ברכה כלל, מ"מ כיון דאפילו קודם י"ח הוא רק מנהגא בעלמא הבו דלא להוסיף עלה".

"סמיכת גאולה לתפילה" במעריב – גם במעריב יש דין לסמוך גאולה לתפילה ולכן אין להפסיק [וברכת "השכיבו והפסוקים של "יראו עינינו" אינם נחשבים הפסק לזה²⁹]. ומ"מ אי"ז חמור כל כך כמו בשחרית ולכן מותר להכריז לומר "יעלה ויבוא" וכדומה [גם בדברים שאינם מעכבים את התפילה], ודוקא לפני שמו"ע אבל כשהוא עומד בברכת ק"ש בין הפרקים אסור לו להכריז שום דבר (משנ"ב). וכמו"כ מבואר בסעיף ג שיש חילוק בין שחרית למעריב לגבי אם עדיף תפילה בצבור או סמיכת גאולה לתפילה.

הטעם ש"סמיכת גאולה לתפילה" במעריב קיל טפי – התוס' בברכות (ד, ב) כותבים שהטעם שזה קיל טפי מאחר שתפילת ערבית רשות. וכבר עמד בזה הב"ח (אות ג) בשם מהרש"ל, שלכאורה אפילו אם היא רשות, מ"מ כל היכא שאתה מתפלל אותה צריך לזוהר שלא להפסיק כמו בשאר תפילות. וראה בקה"י (ברכות סי' ב) שכתב שהדבר תלוי אם "סמיכת גאולה לתפילה" הוא דין בתפילה או דין בגאולה, שאם הוא דין בגאולה אז מכוין שהתפילה רשות ממילא בהכרח לא תקנו סמיכה, אבל אם הוא דין בתפילה אי"כ כשהוא מתפלל מוטל עליו להתפלל עם כל הדינים הנלוים אליו.³⁰

סעיף ג

מיצא צבור שקראו ק"ש ורוצים לעמוד בתפלה, יתפלל עמהם ואחר כך יקרא ק"ש עם ברכותיה.

סמיכת גאולה לתפילה או תפילה בצבור – כאן לגבי מעריב מבואר שעדיף תפילה בצבור, ואילו לעיל (קיא, ג) לגבי שחרית מבואר שעדיף "סמיכת גאולה לתפילה" ולכן בכה"ג יתפלל ביחידות. ומקור הדברים בדברי הרשב"א (ח"א סי' רלו) שכותב: "אומר אני שלא אמר הגאון אלא בתפלת הערב הואיל ותפלת ערבית רשות. ואפילו לדעת הגאונים ז"ל שאמרו שכל שהרגיל להתפלל קבעה על עצמו חובה אפ"ה אינה חובה כתפילת השחר שהיא חובה גמורה אפילו לא קבלה ולפיכך מסמך גאולה לתפלה בשחר טפי עדיף".

והענין תמוה טובא, כי מאחר שהחלטנו שמעלת "סמיכת גאולה לתפילה" עדיפא על מעלת "תפילה בציבור" ולכן בשחרית מתפלל ביחידות, אי"כ מה אכפת לך שערבית רשות סו"ס הרי כתבו התוס' שהמתפלל ערבית חייב לסמוך. ותו שהרי גם כלפי מעלת "תפילה בציבור" הרי הוא רשות וכיון ששני המעלות נפגשים עם מה שתפילת ערבית רשות מדוע לא נקבע שההלכה היא גם בערבית שיתפלל ביחידות.

ויתכן שלעולם מעלת "תפילה בציבור" עדיפא על מעלת "סמיכת גאולה לתפילה" ולכן במעריב מתפלל בציבור. אבל בשחרית ה"סמיכת גאולה לתפילה" נכנס להיות חלק מסדר התפילה ממש, ולכן לא יכול האדם לשבש את סדר התפילה כדי לבחור במעלה גדולה יותר. לא כן בערבית כיון שהיא רשות אי"כ לא נתקנה להיות חלק מסדר התפילה ממש.

בשבת – הנה בשבת י"א שאין צריך לסמוך גאולה לתפילה, ודן הביה"ל (קיא, א ד"ה וטוב) בשם הרע"א דאפשר ש"סמיכת גאולה לתפילה" של שבת שחרית חמורה מערבית דחול [והיינו שבמעריב של חול ודאי יש ענין של סמיכה אלא שהנידון מצד שהוא רשות, לעומת בשבת שהוא ודאי חובה והנידון כי יש צד שאין בו כלל מעלה לסמוך]. ולפי"ד הנ"ל הכונה שבשבת יתכן שזהו חלק מסדר התפילה לעומת מעריב שפשוט שאינו חלק מסדר התפילה ודו"ק.

אם עדיין לא התפלל מנחה – יתפלל מנחה בעוד שהם קורין ק"ש וברכותיה ואח"כ יתפלל ערבית עם הצבור ואח"כ יקרא ק"ש וברכותיה בלילה (משנ"ב סי' קיא).

ציבור שמתפללים מבעוד יום – אם לא יהיה לו מנין בלילה יתפלל עמהם [ובתנאי שלא התפלל מנחה ביום זה אחרי פלג], וגם אם פגש אותם כשעודמים להתפלל שמו"ע יתפלל עמהם ויקרא ק"ש וברכותיה בלילה (משנ"ב סי' קיא).

סעיף ד

אחר שומר עמו ישראל אומר אמן אחר ברכת עצמו, ולא יענה אמן אחר ברכת המלך בכבודו (ועי' סימן רט"ז).

²⁹ והטעם מבואר בגמ' בברכות (ד, ב) ד"כגאולה אריכתא דמי". ועי' בספר אמרי שפר (לתלמיד החת"ס) שהעיר שרק לגבי "יראו עינינו" שיש שם פסוקים שי"ך לומר כמש"כ התוס' שם דהוי כגאולה או תפילה אריכתא, אבל לגבי הקדיש לא מובן מדוע זה נידון כגאולה אריכתא. וראה בערוה"ש (רלו, ח) שכותב שהקדיש עיקרו הוא על הגאולה העתידה שאז יתגדל ויתקדש שמו יתברך [ובפרט לאומרים 'ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה' שזהו עיקר הגאולה] ולכן אפילו מי שלא אומר פסוקים אלו מ"מ קדיש אומר. והוסיף שהגם שמתחילה נתקן הקדיש בשביל הפסוקים של יראו עינינו כמש"כ הראשון [והראיה משחרית שלא תקנו קדיש] מ"מ מפני קדושתו של הקדיש ומפני שהוא עיקר הגאולה נשאר הקדיש גם אצל אלו שלא נוהגים לומר הפסוקים עכ"ד.
³⁰ ויש להוסיף שהגם שכתבו התוס' (ברכות כו, א ד"ה טעה) דמה שאמרו "תפילת ערבית רשות" ודאי לחנם אין לו לבטלה ורק לגבי מצוה אחרת והיא עוברת אז אמרינן תדחה מפניה, וא"כ מדוע זה סיבה שלא יצטרכו לסמוך גאולה לתפילה. וצ"ל לפי העולה מדברי הקה"י שסמיכת גאולה לתפילה הוא דין בגאולה ולכן מעיקרא לא תיקנו לסמוך כיון שלפעמים אין כאן תפילה ודו"ק.

"אמן" אחרי ברכת "שומר עמו ישראל לעד" – לדעת השר"ע עונים "אמן" אחרי ברכת עצמו, ולדעת הרמ"א אין לענות אחר ברכת עצמו אפילו אחר ברכת שומר עמו ישראל לעד, אך אם סיים בשוב עם החזן [או אדם אחר] ברכת "שומר עמו ישראל לעד" או "ישתבח" או "הלל" יענה אמן, דהא הרבה פוסקים ס"ל דבזה עונה אפילו אחר ברכת עצמו, ואף דאנן לא נהיגין הכי מ"מ בכה"ג ודאי יש לסמוך על זה (משנ"ב כאן ס"ק טז ולעיל נא, ג).

סימן רלו - סדר תפלת ערבית, ובו סעיף אחד.

סעיף א

אין שליח צבור חוזר התפלה בתפלת ערבית (ואין נופלין על פניהם לאחר ערבית).

חזרת הש"ץ במעריב – לא תיקנו חזרת הש"ץ במעריב מאחר שבעצם תפילת ערבית אינה חובה רק מצוה ולא נתחייב בה אדם שיצטרך הש"ץ להוציא ידי חובתו, ואפילו האידנא דקבעוה חובה מ"מ לא אלים מנהגא לשויה חובה כדי לאטרוחי צבורא להחזיר הש"ץ התפלה (משנ"ב).

נפילת אפיים במעריב - אין נופלין אפיים במעריב מאחר שאין נופלים בלילה, ואפילו אם מתפללין מבעוד יום אין נופלין דכבר שויה לילה. ואפילו תפלה שהוא מתפלל לשם תשלומין של תפלת מנחה ג"כ אין ליפול.

והוא רחום ושיר המעלות – השמנ"ב (רלו, א) כותב: "והמנהג לומר והוא רחום קודם תפלת ערבית", ומקורו בטור (כאן) שכותב: לפי שבשחרית ומנחה יש תמידין שמכפרין אבל ערבית שאין תמיד לכפר תקנו לומר והוא רחום, ויש אומרים לפי שנהגו ללקות ערבית לאחר שחטאו כל היום ובמלקות מתכפר להם לכך נהגו לומר אחר המלקות והוא רחום, וגם מפני שאומרים אותו ג"פ בשעת המלקות כי יש בו י"ג תיבות הרי לגי פעמים ט"ל תיבות כמנין המלקות.

עוד כותב המשנ"ב (סק"ב): "כתב ש"ג ריש ברכות, נהגו בקצת מקומות לומר "שיר המעלות הנה ברכו וכו'" קודם מעריב, משום דאמרינן רגיל לקרות קורא דצריך לקרות שמע מתוך ד"ת, והא דאמרינן מזמור זה יותר מאחרים משום דכתיב ביה "העומדים בבית ה' בלילות" אי"נ משום דכתיב "שאו ידיכם קודש וברכו את ה'".

סימן רלח - לקבוע עתים לתורה בלילה

סעיף א

צריך לזוהר בלמוד הלילה יותר מבשל יום, והמבטלו עונשו מרובה.

סעיף ב

אם יש לו חק קבוע ללמוד כך וכך ליום והיה טרוד ביום ולא השלימו, ישלימו בלילה מיד.

לימוד בלילה – בדבר חשיבות הלימוד בלילה, ראה מה שהרחיב בזה המשנ"ב (ס"ק א-ב).

מקרא בלילה – העשה"צ (אות א) כותב: "כתב בבאר היטב שאין לקרוא מקרא בלילה, ובפרי מגדים משמע דיכול לקרוא מקרא. ונראה דאפילו להמחמירין לית בזה אסורא, אלא שלכתחלה יותר טוב ללמוד מקרא ביום. ונובע דבר זה ממה דאיתא במדרש שהיה הקדוש ברוך הוא לומד עם משה מקרא ביום ומשנה בלילה" (וכדלהלן). וכותב ביסוד ושורש העבודה (ו, ב): "כי מה שהזהיר האריז"ל שלא ילמוד אדם פסוק בלילה אזהרתו הוא על הקורא הפסוקים בלא פירוש, לכן יזהר האדם כשלומד פסוק בלילה שלא יאמר כמה תיבות ככתוב בלא פירוש אפילו תיבות המובנים פירושם כגון "ויאמר ה' אל יהושע" וכיוצא יזהר שלא יאמר אותן בלא פירוש, בהיות כי מוזהר ועומד הוא שלא יקרא פסוק בלא פירוש בלילה, ומה לי פסוק שלם או שליש ולרביע כו'. זולת בלימוד פסוק בליל שישי ובליל שבת קודש אין צריך לזוהר בזה". עוד כותב באור לציון (ב, מו-טז): "וראה בספר יוסף אומץ סימן נ"ד להגאון חיד"א וכן בספר חיים שאל ח"ב סימן כ"ה, שהביא שהרש"ש הסתפק שמא אין לימוד תהילים בכלל האיסור, ע"ש. וראה עוד בזה בשו"ת רב פעלים ח"ב חאו"ח סימן ב', ע"ש, ועכ"פ היום המנהג להקל בזה אחר חצות, וראה גם בכה"ח בסימן רל"ז אות ט', שכתב שכן המנהג להקל לומר תהילים אחר חצות, וכתב טעם בזה, ע"ש. וכן יש להקל קודם חצות כשאומרים בציבור, וכמ"ש באשל אברהם בוטשאטש בסימן רל"ח, ע"ש".

"קומי רוני בלילה" – במדרש איכה רבה (ב, יט) דרשו מהמקרא הזה "קומי רוני בלילה לראש אשמורות", ש"אין רנה של תורה אלא בלילה" – היינו, שעיקר הזמן של עסק התורה, הוא דוקא בלילה. וכמו שאמרו (עירובין סה, א) "לא איברי לילה אלא לגירסא".

ומבואר בדברי חז"ל שעיקר לימוד תורה שבכתב הוא ביום ותורה שבע"פ הוא בלילה, וזה ע"פ מה שאומרים חז"ל (ילקו"ש רמז תו) על משה בעת שעלה למרום: "היה לומד תורה ביום, ופושט אותה בינו לבין עצמו בלילה, למה? אלא ללמד לישראל שיהו יגיעים בתורה ביום ובלילה כו'. מנין היה משה יודע אימתי יום ואימתי לילה? אלא בשעה שהיה הקב"ה מלמדו מקרא, היה יודע שהוא יום, ובשעה שהיה מלמדו משנה, היה יודע שהוא לילה". וכיוצ"ב אמרו במדרש (שמו"ר כז, ח), "בשעה שהיה מדבר עמו, היה יודע שהוא יום, ובשעה שהיה אומר לו ללמוד תורתך, היה יודע שהוא לילה, וכן דוד אומר "יום ליום יביע אומר" – הרי, שהתורה שבכתב עיקר זמנה ביום, ואילו תורה שבע"פ עיקר זמנה בלילה.

והטעם מבאר המהר"ל (תפארת ישראל פרק סח): "כי התורה שבכתב, המורה על עצם המצוה שהיא שכלית, והשכל דומה לאור, ולפיכך היה שונה עצם המצוה שהיא תורה שבכתב ביום. אבל תורה שבעל פה, שאינו רק איך יעשה המקבל - הוא האדם - המצוה, דבר זה הוא שייך אל המקבל, ואם לא היה תורה שבעל פה, שהיא פירוש אל התורה, לא היינו יודעים לעשות שום מצוה, הרי התורה שבעל פה הוא בשביל המקבל, הוא האדם".³¹

ועפ"ד חז"ל הנ"ל, כותבים המפרשים (ברכ"י ושעה"צ כאן) בשם האריז"ל (שעה"כ שער המצות ואתחנן לה, ב): שאין ללמוד מקרא בלילה. ומאידך אמרו (תמיד לב, ב) "כל העוסק בתורה בלילה שכינה כנגדו שנאמר קומי רוני בלילה"³² – ו"עסק התורה" היינו תורה שבעל פה, כמש"כ הב"ח (או"ח סי' מז) שעל זה קאי הברכה "לעסוק בדברי תורה".

³¹ יש לצרף בזה שהתורה שבכתב משולה ל'חמה' שהוא האור בעצמו, ואילו תורה שבעל פה משולה ל'לבנה' שמקבלת מן החמה, וזה עפ"ד הנצי"ב (שמות כט, מא) שכותב: "וידוע, דתורה שבכתב נמשל לזכר המשפיע, ושבעל פה לנקבה המקבל, ולכן אמרו, פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה". וכותב הרבינו בחיי (כז, כ): "כשם שאור הלבנה לא מצד עצמה הוא, רק מצד החמה, שהלבנה מקבלת אורה ממנה, כן יהושע קבל ממושה". ולכן מובן היטב, שהתורה שבכתב עיקר זמנה ביום, ואילו תורה שבע"פ עיקר זמנה בלילה. ועוד כותב הגר"א (שה"ש א, ג) שאומות העולם מונין לחמה וישראל ללבנה, וכן האומות אין לומדין תורה שבעל פה, כי תורה שבע"פ היא ביחוד לישראל לבדן, ובתורה שבכתב מחמת שהיא גבוה בזה גם שאר האומות. וזה מבואר היטב עם הנ"ל, שישראל מונין ללבנה, מאחר שהיא בחינת תורה שבע"פ, שהיא ביחוד לעם ישראל. וע"ע בישועות יעקב (או"ח תכו, א), מש"כ לבאר שכל בריאת הלבנה נועדה בשביל לימוד התורה שבע"פ, ושלכן הנשים פטורות מברכת הלבנה ע"ש.

³² ומה נפלאים ומרננים דברי המשך חכמה (ויקרא ג, ב) שכותב לבאר את דברי חז"ל "כל העוסק בתורה בלילה שכינה כנגדו שנא' קומי רוני בלילה וכו' נוכח פני ה'", ואלו דבריו: "שהכוונה של לימוד בלילה הוא שלומד בעת אופל, לא לכבוד רק בסתר, בצינעא בעת הדחק. והלומד על מנת להתכבד או לעשות רב או להשלים את נפשו הוא כזורע, ואחרי כן כשבא לעת התועליות נעשה כקוצר. וזה "הזורעים בדמעה ברינה יקצורו", נאמר על כל מפעלות

ועלינו לבאר שהרי מאידך אומרים חז"ל (ברכות ג, א) שיש ג' משמרות בלילה, ועל כל משמר ומשמר הקב"ה אומר, לביני שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין אומות העולם". וכתב עלה הרא"ש (שם סי' ב) "וראו לכל ירא שמים, שיהא מצר ודואג באותה שעה, ולשפוך תחנונים על חורבן בית המקדש, כמו שנאמר (איכה ב, יט) "קומי רני בלילה לראש אשְמְרוֹת שְפָכִי כְמִים לְבָךְ נֶכַח פְּנֵי ה'". וצינו לה מפרשי השו"ע (או"ח סי' א) אודות תיקון חצות וכו'.

ומבואר מינה, שמקרא זה "קומי רוני בלילה", עוסק בענין הגלות ותיקונה³³.

ועלינו להבין, האם "קומי רוני בלילה" עוסק על עניני תיקון הגלות כפשוטו של מקרא, או שעוסק על התורה שבע"פ שעיקר זמנו בלילה. אבל באמת מצינו שיש שייכות בין הענין של לימוד תורה שבע"פ, להתעסקות בתיקון הגלות בלילה. ויסוד הדברים מפורשים בתרגום עה"פ "קומי רוני בלילה" – "קומי כנישתא דישראל דשריא בגלותא עסוקי במשנה בליליא ארום שכינתא". ואכן הראשית חכמה (שער הקדושה ז, צד) מציין את דברי התרגום הנ"ל, על דברי המדרש שהובא לעיל שאמרו, שהקב"ה היה לומד עם משה ביום תורה שבכתב ובלילה תורה שבע"פ. וכך הוא כותב: "בקומו יעסוק בתורה שבע"פ או במשנה בקומו, וכן תרגם המתרגם בפסוק "קומי רוני בלילה", קומי שכינתא דישראל שריא בגלותא עסוקי במשנה בליליא ארום שכינתא דה' שריא לקבליד". והדברים טעונים ביאור והרחבה שכל צורת ההשרדות בגלות הוא רק מכח התורה שבע"פ ואכ"מ.

סימן רלט - דין קריאת שמע על מטתו

סעיף א

קורא על מטתו פרשה ראשונה של שמע (דברים ו, ד - ט) ומברך: המפיל חבלי שינה על עיני וכו'. הגה: ויקרא קריאת שמע סמוך למטתו, ואין אוכלים ושותים ולא מדברים אחר קריאת שמע שעל מטתו, אלא יישן מיד, שנאמר: אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה (תהילים ד, ה) (כל בו ורוקח ורבינו ירוחם נ"ב ח"ב), ועיין לעיל סימן ס"ג אי מותר לקרות כשהוא שוכב; ואם קרא ק"ש ולא יוכל לישן מיד, אז חוזר וקורא כמה פעמים זה אחר זה עד שישתקע בשינה ושיהיה קריאתו סמוך לשינתו (הגהות מיימוני פ"ז); ואין מברכין על ק"ש של ערבית. (הגהות מיימוני פ"ז ובי" בשם תוס' פ' כל הבשר). ואומר: יושב בסתר עליון (תהילים צא, א - טז) ואומר: ה' מה רבו צרי עד לה' הישועה (תהילים ג, ג - ט) ואומר: ב"ה = ברוך ה' = בלילה ברוך ה' בשכבנו ברוך ה' בקומו, ויאמר ה' אל השטן יגער ה' בך השטן וכו' (זכריה ג, ב) ה' שומרך וכו' מעתה ועד עולם (תהילים קכא, ה - ח) בידך אפקיד רוחי וכו' (תהילים לא, ו) יברכך ה' וכו', עד וישם לך שלום (במדבר ו, כב - כז) ואומר: השכיבנו עד סמוך לחתימה.

סעיף ב

כשיפשוט הלוקו לא יהפכנו ממטה למעלה, שא"כ נמצא גופו ערום, אלא יפשוטנו דרך ראשו ויכסה עצמו בסדינו מתחת, ויכנס במטתו.

"המפיל" – המשנ"ב (סק"ב) כותב: "מלשון השו"ע משמע דברכת המפיל אומר אחר ק"ש כדי שתהא הברכה סמוכה לשינה, ומה שקורא אח"כ יושב בסתר ואינך כיון דהוי משום שמירה לא הוי הפסק, ויש מדקדקין לברך המפיל בסוף אחר כל הפסוקים. ויש מאחרונים שהסכימו שיברך ברכת המפיל קודם ואח"כ ק"ש ויתר פסוקי דרחמי (כמו שנדפס בסידורים) – ואין הקריאת והפסוקים הפסק מאחר שהם באים משום שמירה. ונראה דלמעשה יתנהג האדם כפי טבעו דהיינו אם טבעו להרדם באמצע ק"ש, טוב יותר שיקדים ברכת המפיל מה דאפשר, ואם אין טבעו לזה טוב יותר לאחר ברכת המפיל עד לבסוף".

אם בסוף הוא לא נרדם – הביה"ל (ד"ה סמוך) כותב בשם החיי אדם, דאפילו לא היה יכול אח"כ כלל לישן ג"כ אין הברכה לבטלה דעל מנהגו של עולם הוא מברך. וכותב עלה הביה"ל: "ולעני"ד צ"ע בזה, אחרי דברכה זו מברך על עצמו המפיל חבלי שינה על עיני וכו', וכעין שכתב השע"ת בסימן מ"ו לענין ברכת המעביר שינה כשאנינו ישן בלילה ע"ש, ועכ"פ נ"ל דאם מסתפק שמא לא יוכל אח"כ לישן בודאי אין כדאי לכתחלה לברך".

הישן ביום ואחר עלות השחר – הישן ביום אין צריך לברך ברכת "המפיל", וטוב שיאמר "ויהי נועם וגו'" "יושב בסתר וגו'" אך אין נוהגין כן (משנ"ב סק"ח ולעיל רלא, ג). ואם ישן אחר עלות השחר ג"כ לא יברך הגם שעדיין לא הנץ החמה [וכמו שנתבאר לעיל (רלה, ד) שאינו אומר אז ברכת "השכיבנו", וגם בנידו"ד אינו יכול לומר "שתשכיבני לשלום" שאין עוד הזמן של תחלת שכיבה אלא סוף שכיבה]. ואם זה עדיין קודם עלות השחר אך הוא משער שעד שיישן יעלה עה"ש, יש לעיין האם אזלינן בתר עת הברכה שהוא עדיין לילה או בתר שינה שיהיה ביום ועל שינת היום לא נתקנה הברכה (ביה"ל ד"ה סמוך).

*

קריאת שמע על המטה – לא יקראנו כשיכנס לישן אלא כשרואה שהשינה באה עליו, אבל י"א שיש לקרות מיד שמא יחטפנו שינה אח"כ ולא יקרא, ואין לחוש משום הפסק אלא כשעושה ד"א בינתים אבל מה שיושב ודומם לא מקרי הפסק אף ששהה איזה זמן קודם שיישן (משנ"ב סק"ג).

אחר קריאת שמע על המטה – אסור לאכול ולשתות או לדבר, ואם תאב לשתות או לדבר איזה ענין נחוץ נראה שמותר אך יחזור ויקרא פרשת שמע, אכן אם כבר אמר ברכת המפיל יזהר בזה כי יפסיק בין הברכה להשינה (משנ"ב סק"ד). ואם כבר דיבר כתב הגר"ח"ק (אשי ישראל תשובה רפג) שלא יברך שוב מאחר שהוא מחלוקת הפוסקים, ויעו"ש שביארו שלפי דעת החיי אדם המובא בביה"ל (ד"ה סמוך) שאם לא נרדם ל"ה ברכה לבטלה כי על מנהגו של עולם הוא מברך, א"כ מותר להפסיק ודו"ק. ובדינים והנהגות לחזו"א (ט, ט) מובא שאמר שלא יפסיק לברכת "אשר יצר" אחר המפיל [וכ"ז כשלא ישן עדיין מאומה, ע"י אשי ישראל שם תשובה רפ], ויש חולקים שיברך אחרי המפיל וצ"ע.

ק"ש על המטה בישיבה ושכיבה – המשנ"ב (סק"ו) כותב שאם כבר קרא ק"ש של ערבית בזמנה וקורא עתה רק משום ק"ש שעל המטה, מותר לכתחילה לקרותה בשכיבה, ויש שמחמירין לכתחילה לקרותה בעמידה או בישיבה, אכן אם כבר שכב לכו"ע מותר להטות על צדו ולקרוא. ומוסיף השעה"צ (אות י): "ומ"מ המרגיל עצמו לקרותה בישיבה או בעמידה טוב יותר, דהקורא בשכיבה מצוי שנרדם באמצע הקריאה ומפסיד ברכת המפיל".

פסוקי דרחמי – אחרי קריאת שמע עד שירדם יאמר פסוקי דרחמי, וה"ה אם מהרהר בד"ת שפיר דמי. וכל אלו הפסוקים שנהגו לאומרם הוא להגן שלא יבוא עליו ח"ו דבר רע, ואם הוא חולה או אנוס די במה שיאמר פרשה ראשונה של ק"ש וברכת המפיל לבד (משנ"ב ס"ק ז-ט). וגם נשים צריכים לאמרם (שעה"צ אות טז). לילל הסדר אין אומרים פסוקי דרחמי (ע"י משנ"ב תפא, ד).

האדם, אם לא בא עדיין התכלית נעשה כזורע לאיזה פעולה, ואין זה שעת רינה. אבל העוסק בתורה במסתרים ולבלי לאיזה תכלית, רק התקשרותו לתורה הוא התכלית, אם כן השכר שלו הוא משיג בעת עסקו בתורה! וזה "קומי רוני בלילה" - שתיכף בעת הלימוד ירונו מטוב לב, כי קשור הוא להשם יתברך מדי עסקו בתורה וטועם נועם התורה האלקית".

³³ דבר מעניין כותב הספר שבולי הלקט (סדר תענית סי' רסט): "ובקדיש (בט"ב) אין אומרין תתקבל כו', ובמנהגות מגנצה מצאתי יש מן הרבנים שחולקין בדבר, שנוהגין לומר לאחר התהילה בשחרית למנצח ואומר 'תתקבל צלותהון', וטעם שלהן שעיקר אבילות ט' באב אינו נוהג אלא בלילה שנאמר "קומי רוני בלילה" ולא יותר ולמחר מקצת היום ככולו". וע"ע מש"כ השל"ה (ריש תענית) לגבי קריאת מגילת איכה ביום ובלילה.

אין מברכין על קריאת שמע – הגם שאמרו "מצוה לקרותה על מטתו" מ"מ אין זה בכלל מצוה דרבנן שיהא ש"ך עליה, אבל בק"ש בשחר וערב אותן הברכות של ק"ש עולים כאילו נברך אקב"ו לקרות שמע (ביה"ל ד"ה ואין). והטעם שאין מברכים כותבים התוס' בחולין (קה, א): "אבל מים אחרונים שהם לצורך אדם משום מלח סדומית אין טעונו ברכה, ומכאן כתב רבינו יהודה בפרק במה מדליקין בתוספ' שאין לברך על קריאת שמע שלפני מטתו אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרות שמע". וראה מש"כ בזה לעיל (סימן קפא ס"ז) בדבר ברכה על הסרת נזק והנידון בזה בברכה במצות מעקה.

חשבון הנפש – המשנ"ב (סק"ט) כותב: "כתבו הספרים, שבלילה קודם השינה נכון לאדם שיפושש במעשיו שעשה כל היום, ואם ימצא שעשה עבירה יתודה עליה ויקבל ע"ע שלא לעשותה עוד, ובפרט בעונות המצויים כגון חניפות שקרים ליצנות לשה"ר וכן עון בטול תורה צריכים בדיקה ביותר. גם ראוי למחול לכל מי שחטא כנגדו וציערו ובזכות זה האדם מאריך ימים".

*

פרקדן – יש לו לאדם להרגיל עצמו לשכב על צדו דוקא, ואיסור גדול לשכב פרקדן דהיינו שמושלך על גבו ופניו למעלה או שפניו טוחות למטה (משנ"ב סק"ו). ובשו"ת שלמת חיים (או"ח סי' רכד) נשאל: "נסתפקתי בקטן פחות מבן ט' לענין פרקדן, מאחר דאינו ראוי לראות וליכא למיחש. תשובה: אבל אין ראוי להרגילו". ועוד כתב שם (סי' רכא-רכג) שהקפידא דוקא בשינה ולא בסתם שכיבה [ושיש להעיר מי שרדום כך]. אולם בשונה הלכות (ס"ג) מביא שהחזו"א אסר גם בסתם שכיבה.

ישן לבד בבית – אמרו חז"ל (בבלי שבת קנא, ב) "הישן בבית יחידי (היינו בלילה) אוחותו לילית", ובית היינו חדר (משנ"ב סק"ט). ולפי"ז הישן בחדרו יחידי אף שבבית יש אנשים צריך לזהר שלא יהיה נעול רק פתוח לבית, והעולם נוהגים להקל בזה. ונראה לי אף להמחמירין, אם בבית יש שם אשה לבד, ועל ידי זה שיהיה פתוח יהיה אסור יחוד, לא יפתחנו ולא יגיע לו שום ריעותא, כי שומר מצוה לא ידע דבר רע (שעה"צ אות יז). וראה בארחות רבינו (ח"א עמ' צז) שמותר באופן שיש שם אור, ובדינים והנהגות לחזו"א (ט, י) מובא שהחזו"א היה נזהר שלא לישן בחדר יחידי גם אם היה נר דלוק. ובמעשה רב (אות רכא) מובא ששאלו את הגר"א אם רשאי לישן יחידי בסוכה, והשיב ששומר מצוה לא ידע דבר רע.

אלו צריכין שימור מהמזיקין – חולה, חיה, חתן כלה, אבל. ות"ח בלילה [היינו כשהוא עומד יחידי באישון לילה ואפלה] (משנ"ב סק"ט). והטעם כותב רש"י בברכות (נד, ב) "חולה" "חיה" "ואבלי", הורע מזלך לפיכך השד מתגרה בו. ו"חתן וכלה" ו"תלמידי חכמים" - מקנאתו מתגרה בהם.